

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

ГОСПІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ
І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ
МІСІУСНИК

I

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

Суспільно-політичний і науко-
во-літературний місячник

Видає

Українська Видавнича Спілка

LIBERATION PATH

Ukrainian Political, Social,
Scientific & Literary Magazine

Published monthly by
Ukrainian Publishers Ltd.

№ 1 (171), January, 1962, Vol. XV.

Редагує Колегія

Редактор Літературного Відділу

Проф. д-р В. Держанін

Головний редактор Г. Драбат

Редакція і Адміністрація

237, Liverpool Road, London, N 1, Tel.: NORTH 1828

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» НА 1962 РІК

Країна	річна передплата	піврічна передплата	чвертьрічна передплата	окреме число
Австралія	2 ф. 15 ш.	1 ф. 8 ш.	15 ш.	5 ш.
Австрія..	100 ш.	55 ш.	30 ш.	10 ш.
Аргентина	200 песів	105 песів	55 песів	20 песів
Бельгія..	275 б. фр.	138 б. фр.	75 б. фр.	25 б. фр.
В. Британія	2 ф. 4 ш.	1 ф. 2 ш.	12 ш.	4 ш.
Канада ..	8 дол.	4 дол.	2 дол. 40 ц.	80 цент.
Німеччина	20 п. м.	10 п. м.	5 п. м.	1.75 п. м.
Парагвай .	240 гуар.	120 гуар.	60 гуар.	20 гуар.
США ...	8 дол.	4 дол.	2 дол. 40 ц.	80 цент.
Франція..	25 н. фр.	12.50 н. фр.	6.30 п. фр.	2.10 п. фр.
Швеція...	28 кор.	14 кор.	7.50 кор.	2.50 кор.

В інших країнах — у перерахунок на валюту даної держави

Адреси наших Заступників на стро. 2.

Обкладинка роботи проф. Р. Лісовського

Printed by Ukrainian Publishers Ltd., 237, Liverpool Rd., London, N.1. Tel.: NOR 1828.

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І КУЛЬТУРНО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

Кн. 1/97 (171)

СІЧЕНЬ, 1962

Річник IX (XV)

Зміст І-ї книжки

— З НОВИМ РОКОМ!	3
В. Десенко: СЛОВО ПРОРОКА І «ЗАМЕРЗЛІ ДУШІ»	5
Кн. І. Токаржевський-Карашевич: КОЗАЧЧИНА (продовження, 2)	9
Проф. Вадим Щербаківський: УКРАЇНСЬКИЙ ЕТНІЧНИЙ ТИП (продовження, 8)	19
Проф. Григорій Ващенко: МОРАЛЬ ХРИСТИАНСЬКА І КОМУНІСТИЧНА	30
Анатолій Бедрій: УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ І ХРИСТИАНСТВО	41
Д-р Василь Луців: МАРКІАН ШАШКЕВИЧ — БОЯН ГАЛИЦЬКОЇ ВОЛОСТИ (Спроба характеристики життя і творчості Пробудителя Західньої України)	47
Митроп. А. Шептицький: ПРОПОВІДЬ НА МОГИЛІ МАРКІЯНА ШАШКЕВИЧА У ЛЬВОВІ 1911 РОКУ	55
Мір Роман Кухар: ПЕРША ДРАМАТИЧНА ПОЕМА ЛЕСІ УКРАЇНКИ	59
Інж. Лев Биковський: НАТАЛЕНА КОРОЛЕВА (Ії життя і творчість за час від 1944 до 1960 року)	65
Володимир: СЛОВО ЗОЛОТОЇ ДІЯДЕМИ (Літанія)	73
Петро Кізко: ГЕЙ, ГОТУЙТЕ, ХЛОПЦІ, ЗБРОЮ (Оповідання)	83
Леонід Подтава: «ЗАЙДІМ САМІ ДО СЕБЕ В ГОСТІ» (Деклямаційний монтаж на основі байок Леоніда Глібова)	92
Трибуна Читачів:	
Д-р Дмитро Куликовський: ПРО ТРОЄ І ДО ВСІХ ПОКОЛІНЬ (Соціологічна студія)	99
Андрій Легіт: ЛИСТ ПАНОВІ ЮРІЄВІ БУРЯКІВЦЕВІ	115
Л. Р. Суслик: ЛИСТ ДО РЕДАКТОРА «В. Ш.»	116
Поезії:	
Лариса Мурович: РІВНОВАГА — 18. ● Петро Кізко: ШЛЯХ КАМЕНЯРА — 46. ● Сергій Жук: ЗИМА... — 64. ● Богдан Бора: ПОЇЗДИ — 71; Г. С. СКОВОРОДА, ПОВТОРНІСТЬ — 72.	
— ДО ВОРЖНИКІВ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» — 3 стор. внутрішньої обкладинки.	

Передрук дозволений за поданням джерела

ВИДАЄ «УКРАЇНСКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА»

ЛОНДОН

ЗАСТУПНИКИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

АВСТРАЛІЯ:

"Library & Book Supply"
1, Barton St.,
Glenroy 9., Victoria.

Mr. W. Lytwyn
2 Scriveners St.
O'Connor, A.C.T.
Canberra.

АВСТРІЯ:

M. Petruszczak
Watzmannstr. B 4/Z. 2,
Salzburg-Aigen.

АРГЕНТИНА:

W. Zastawnyj,
Soler 5039,
Buenos Aires.

БЕЛЬГІЯ:

Omelan Kowal,
Bd. Charlemagne, 72, Bruxelles, 4.

НІМЕЧЧИНА:

"Shlach Peremohy",
München, 8.
Zeppelinstr. 67.

ПАРАГВАЙ:

I. Lytwynowych,
Casilla de Correo, 70.
Encarnation.

США:

H. Cebrij,
303 E. 8th. St.
New York 9, N. Y.

Чикаго і околиця:

Bohdan Kaszuba
2451 W. Rice Str.,
Chicago 22, Illinois.

Дітройт і околиця:

M. Fedyshyn,
6786, Memorial St.,
Detroit, 28, Mich.

ТУРЕЧЧИНА:

Sotnik Mikola Zabello,
Istanbul,
Beyoglu Posta Kutuso 224.

ФРАНЦІЯ:

C.F.T.G.—Sect. Ukrainienne,
26, Rue de Monthonlon.
Paris 9 e.

Щна цього числа о Кольпортерів і Заступників — 4 шіл.

Всіх наших Кольпортерів і Передплатників поза Великобританією просимо розраховуватися з нашими Заступниками. Про кожну зміну адреси просимо повідомити головну Адміністрацію в Лондоні.

«ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ» — ЦЕ НАЙКРАЩИЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК ДЛЯ КОЖНОГО УКРАЇНЦЯ І КОЖНОЇ УКРАЇНКИ НА ЧУЖИНІ. СЛУЖИТЬ ТІЛЬКИ ІНТЕРЕСАМ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ І ЙОГО БЕЗКОМПРОМІСОВІЙ БОРОТЬБИ ЗА УССД!

СПОВНІТЬ СВІЙ ОБОВ'ЯЗОК: ВПЛАТИТЬ ПЕРЕДПЛАТУ, ПРИЄДНАЙТЕ НОВИХ ЧИТАЧІВ І ПЕРЕДПЛАТНИКІВ ТА ВСЮДИ РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ ЙОГО МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ ЕМІГРАЦІЄЮ!

З НОВИМ РОКОМ! ДО 15-ТИРІЧЧЯ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

З Новим Роком — з новим щастям і новими творчими успіхами! З такими надіями й побажаннями всім нашим Співробітникам, Читачам і Приятелям починаємо 15-ий рік видавання «Визвольного Шляху».

В еміграційних умовах 15 років існування українського національного, незалежного періодика, що не користується жодною сторонньою допомогою, дає нам право сказати слово й у власній справі.

«Визвольний Шлях» належить до тих виїмкових українських журналів на еміграції, що витримали довголітню пробу свого існування, поборолі важкі труднощі й перешкоди та здобули собі тривале місце в історії українських видань за кордоном України. Одна з головних властивостей «Визвольного Шляху» — чим він вирізняється між іншими українськими періодиками — та, що почавши з 1947 року журнал появляється безперервно, навіть регулярно, з тенденцією до постійного розвитку. Від щиклостилевого видання, почерез літографічне, аж до видання друкованого, що в 1954 році розвинулося в поважний суспільно-політичний і науково-літературний місячник книжкового формату на 120 сторінок.

З 1954 року щорічно появляється 12 чисел журналу і в квітні цього року в руках наших читачів буде соте число «Визвольного Шляху» книжкового формату. Так дамо українській громадськості до складу її національно-політичного і науково-культурного дорібку 12.000 сторін друкованих матеріалів з різною — національно-визвольною, політичною, науковою, економічною, релігійною, літературною і т. п. — тематикою. Кожного року в журналі співпрацює понад 80 відомих українській громадськості авторів і, мабуть, ні один український журнал на чужині не об'єднав навколо себе стільки і такої якості співробітників. Між друкованими матеріалами в журналі є багато праць наших визначних науковців, дослідників, літературознавців та інших знавців нашої історії і культури. Таким способом допомагаємо також і розвиткові української науки й культури на чужині.

Ми не спекулюємо фразами, не захвалюємо самі себе, не пишемо, що журнал наш «безпартійний», «загальноукраїнський» тощо. «Визвольний Шлях» — журнал націоналістичний, пропагує і захищає націоналістичні ідеї. Націоналістичні і його ідеологія, програма й політична концепція. Але націоналізм не партія, як думають обмежені фанатики деяких еміграційних партійних груп, тому й журнал загальнонаціональний, соборницький. Про це в першу чергу говорить сам зміст журналу, на який складається творча праця його Співробітників з усіх земель України.

Не пишемо тут ні про місію української національної преси на чужині, ні про роль і завдання «Визвольного Шляху», обмежуємось тільки згадкою про те, що цього року завершується 15-тиріччя існування «Визвольного Шляху». Цю річницю готуємось відзначити спеціальним числом журналу, що вийде в місяці квітні. Це буде соте число «Визвольного Шляху» книжкового формату. Хочемо, щоб всі ми разом — Редакція, Видавці, Співробітники, Представники і Читачі журналу — відзначили 15-тиріччя нашої спільної праці в ім'я тих національних ідеалів, яким служить «Визвольний Шлях». Просимо всіх надсилати матеріали до ювілейного (квітневого) числа журналу.

Ми рідко апелюємо на сторінках нашого журналу до його Читачів і Прихильників, але це не значить, що наші фінансові, і взагалі видавничі, умовини настільки нормальні, що не потребуємо допомоги. Навпаки, саме завдяки нашим Співробітникам, Представникам і Прихильникам, їх моральній і матеріальній підтримці «Визвольний Шлях» існує і розвивається. Ми особливо вдячні нашим Співробітникам за їх жертовну співпрацю без жодної, майже, винагороди. Нашим представникам і Кольпортерам, правдивим піонерам у розповсюдженні українського національного друкованого слова. Нашим Читачам і Прихильникам, що своєчасним вплачуванням передплат і щедрими пожертвами на пресовий фонд дають необхідні фінансові засоби для видання журналу. Ось чію працю і чії заслуги хочемо відзначити квітневим числом нашого журналу.

Але і в найкращій родині не без виімків. Так і в громаді наших Передплатників і Читачів. І з найбільшим огірченням мусимо згадати тих наших хронічних боржників, що без виправданої причини, не зважаючи на кількаразові пригадки Адміністрації, не сплачують боргу. Ми, остаточно, примушені вжити всіх заходів, які або вплинуть на них, або покажуть їх у правдивому світлі, як руйників «Визвольного Шляху». Маємо надію, що в цьому ювілейному році «Визвольного Шляху» вони схаменуться і покажуть ділом, що в них ще є національне сумління і людська гідність, що вони не лицеміри й не обманці.

Найкращим ювілейним даром для журналу від наших Передплатників і Приятелів буде придбання нових передплатників і читачів, розповсюдження «Визвольного Шляху» між усією українською патріотичною еміграцією. Наші сподівання, пов'язані з відзначенням 15-тиріччя «Визвольного Шляху», сповняться тоді, коли кожний Читач і Прихильник зрозуміє, що він співвідповідальний за долю, існування і розвиток журналу, і що його обов'язком є підтримувати журнал матеріально, розповсюджувати й розбудовувати його. Не думаймо, що це справа тільки Редакції і Адміністрації «Визвольного Шляху»; це справа нас усіх, передусім українських націоналістів і тих українців патріотів, що дорожать вільною українською культурою і наукою, українською національною пресою і непохитно вірні нашим національним ідеалам.

В. ДЕСЕНКО

СЛОВО ПРОРОКА І «ЗАМЕРЗЛІ ДУШІ»

Минулий 1961 рік був роком Шевченківським. В усіх країнах у вільному світі, де живуть українці, відбулися величаві відзначення 100-літніх роковин з дня смерти нашого національного Генія — Тараса Шевченка. Українська громадськість відзначила ці роковини врочистими святкуваннями, наші наукові установи — Шевченківськими Сесіями, преса — статтями і спеціальними випусками, видавництва — виданням творів поета і т. д.

Відзначили Шевченківські роковини й наші брати й сестри в Україні. У святкуваннях в Україні виразно виявилась гаряча любов і пошана українського народу до свого національного Генія з одного боку, а з другого — ганебні намагання московських окупантів і їх вислужників фальшувати ідейну спадщину Т. Шевченка. Та мало хто в Україні «вірить москалеві на слово», а ті, що вірять — «раби, підніжки, грязь Москви», що «правдою торгують».

Зовсім в інших умовах живе, працює і діє українська еміграція, що — не зважаючи на відірвання від рідної землі — зберігає національні ідеали і служить ідеям поневоленої Батьківщини. Але, ніде правди діти, побіч національно-свідомої, патріотичної української еміграції, розвивається в нас і «емігрантщина», затрує, паралізує, здоровий національний організм нашої громадськості. І перше, що нас цікавить, це питання: що нам, українцям на еміграції, приніс Шевченківський рік з погляду внутрішньонаціонального оздоровлення? Не маємо на увазі зовнішніх ефектів, бо це інша тема. Маємо на увазі духове відродження, повернення до здоров'я і сил нашого еміграційного національного організму, що в діаспорі становить одну цілість. Як вплинула на нас ідейно-творча спадщина Т. Шевченка, яку він залишив нам, тоді ще ненародженому поколінню? Чи під час святкувань 100-літніх роковин з дня смерти поета поглибився в нас процес оздоровлення, чи був це лише коротко-хвилевий спалах національних почувань, що не залишив по собі тривалого сліду? Чи безсмертне слово Т. Шевченка в ці великі роковини зрушило душу й сумління кожного українця на еміграції, чи поглибило наше духове відродження?

На ці питання і ми не можемо дати відповіді; відповісти на них мусить кожне українське серце, що ще не заснуло. Але ці питання можуть обминати тільки лицеміри, що ставлять, коли

їм вигідно, і «Богові свічку, і чортові огарок». Вони суттєві для всієї нашої української патріотичної еміграції з погляду дальшого нашого існування, розвитку наших творчих сил і національно-політичної діяльності в користь визволення українського поневоленого народу.

Є чимало різних причин, що негативно впливають на розвиток нашого національного й політичного життя на еміграції. Про частину нашої громадськості можемо сказати так, як казав Т. Шевченко про конфедератів: «Розбрилися та й забули волю рятувати». І справді, одні жертвують усім, чим можуть, щоб цю «волю рятувати», «мурують», а інші руйнують, занурившись у матеріальний світ, у власні матеріальні надбання і життєві вигоди, немов збираються «все загарбать із собою, взять у домовину».

Ще за свого життя шукав Шевченко між земляками «праведної душі», яка б «прийняла його мову». Сто років пізніше дух Шевченка ще далі шукає «праведної душі» між нашими обдуреними й приспаними земляками. Чи знаходить? Скільки загублених, приспаних «душ» пробудилось у столітні роковини його смерті, скільки збайдужілих схаменулось, роздертих сумнівами відродилось, скільки «кирпів-гнулкошисників» випростувало свій хребет під впливом огненного слова Генія? Чи розпанахали Шевченкові слова, мов «ножі обоюдні», «погане, гниле серце», чи «вицідили сукровату» і «налляли живої, козацької тії крові, чистої святої»?

Т. Шевченко зберіг від смерті українську націю, відродив її і поставив на сторожі біля неї своє Слово. І Слово його, що «вогнем невидимим пече замерзлі душі», це бич і на нас, українську еміграцію.

Відвертість і правда, хоч і гіркі, проте нешкідливі. Святкові деклямації і звеличування поета це блюзнірство, якщо саме слово «Кобзаря» не має доступу до зачерствілої душі. Це — «великих слів велика сила, та й більш нічого». Писав колись Т. Шевченко, що вже десяте літо минає, «як людям дав я «Кобзаря»: а їм наче рот зашито...»

Ми відзначили 100-літні роковини з дня його смерті, але скільки в той Шевченківський рік розійшлося між українською громадськістю творів поета? Не підраховуємо, бо аж соромно. Багато любезних земляків Шевченка сьогодні не тільки рота, а й кишеню свою зашивають! Колись «Кобзаря» одні в одних переписували, виховувалися на його ідеях. Сьогодні в «змодернізованого» українського емігранта не то що української книжки чи газети, а й «Кобзаря» на столі не побачите. А «Кобзар» це наша національна Євангелія, для нас джерело мудрости і пророчих слів національного Генія,

Не треба б писати стільки статей про наші національні обов'язки, бити на тривогу, закликати рятувати наші й наших дітей національні душі, якщо б кожний українець і українка уважно прочитали Шевченкового «Кобзаря» і самі зробили собі іспит власної совісти. Тоді ми всі були б «ми», а не, як каже поет, — «І ми — не ми, і я — не я!» Кожний зрозумів би, що хоч як тяжко жити в кайданах і вмирати в неволі, «а ще гірше — спати, спати на волі — і заснути навік-віки, і сліду не кинуть ніякого: однаково — чи жив, чи загинув».

Шевченко казав: «Караюсь, мучуся.., але не каюсь!» А скільки наших земляків на чужині і не «караються», і не «мучаться», але нарікають, що якусь частинку своєї праці дали чи дають для свого народу... Скільки «заслужених», але «втомлених» замкнулося у власній шкаралупі й Божого світу не бачать...

«Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість була б своя», докоряв землякам Шевченко. Якби ми всі думали й читали так, як треба, то й знали б на що на світі живем. Журився Т. Шевченко, «як доведеться у світі жить? людей і Господа хвалить?» Найбільшою карою уважав він «в багні колодою гнилою валятись, старітись, гнить, умерти і сліду не покинуть...» Чи думають про це ті наші збайдужілі земляки, що опинившись на еміграції, відцурались свого народу і своєї громади?

Для багатьох наших людей Шевченкові слова: «Учітесь, читайте, і чужому навчайтесь, свого не цурайтесь» — ще й досі не зрозумілі. Вони «не мають часу» читати, на книжку й пресу «не мають грошей». І коли б жив Шевченко сьогодні, мусів би ще раз повторити: «Возвеличу малих отих рабів німих! Я на сторожі коло їх поставлю слово». І слово це живе, не вмирає, шукає далі «праведної душі». Коли ж воно, врешті, дістанеться до душі кожного українця?

Не одного нашого «загубленого» земляка і волом не затагнеш в українське організоване громадське життя — ні словом живим, ні газетою, ні книжкою, ні навіть «Кобзарем!» Але його можна притягнути чим іншим — чаркою, атмосферою корчми, газардовою грою. Це ті «орли сизокрилі», що до них звертався Шевченко: «Поки вам лихо не приснилось, хоч невеличке, хоч на час, а там під лавою в шиночку сховастесь у холодочку». Це той «сват», що «тузами обирає свата в його хаті». «А братія мовчить собі, витріщивши очі!».

Безмежна любов до України, до свого поневоленого народу, жертвна праця для його визволення, свята ненависть до ворогів-окупантів Батьківщини, героїзм і лицарськість — провідні ідеї Шевченкового «Кобзаря». І не один з наших емігрантів, читаючи «Кобзаря», щоб мати чисте сумління, повинен ще й запитати сам себе: чи не одцурався він «того слова, що про

Україну», чи зберіг це слово, «що мати співала, як малого по-вивала, з малим розмовляла», чи передав його своїм дітям? Чи не оглух він, не чує слів Шевченка: «Не дайте матері, не дайте в руках ката пропадати».

Шевченківські святкування повинні закінчитися в нас розвитком і зміцненням наших творчих сил, випалюванням вогненным словом поета хворобливих виявів нашого еміграційного життя. Не мовчім, витріщивши очі, бо ця хвороблива психоза вгризається в душі людей, як іржа в залізо. Не допускаймо до того, щоб українська «душа» на чужині, шинкуючи, пропадала марне для свого роду й народу.

Багато питань і думок висувують підсумки з приводу недавніх святкувань 100-літньої річниці з дня смерті Тараса Шевченка. Зорав Шевченко переліг той, що був у нас в Україні в його часи. «Посіяв на ньому свої сльози», але не сльози раба, а ті, що вирощують «ножі обоюдні», щоб «розпанахати» ними «погане, гниле серце». З того часу в Україні відбулося багато змін і подій, «гречкосії-раби» перероджувалися на лицарів, новітніх козаків, оборонців волі і прав України. «Яреми» випростовували спини, відчувуючи, що і їм «виросли крила». Народ вставав, підіймався до збройної боротьби з московськими окупантами. І саме в розгарі цієї боротьби ми залишили рідний край, пішли на чужину, не зрадивши Батьківщини. Але по кільканадцяти роках еміграційного життя на нашому національному організмі почав поростати бурян. І вже треба орати той переліг, засівати здорове зерно, будити тих, що поснули й оглухли, бо кожний день невикористаний для української визвольної справи, змарнований нами на еміграції, оплачуємо жертвами найкращих синів і дочок українського народу.

«О милий Боже України — молився Шевченко, — не дай пропасти на чужині, і сором тут і сором там — встать з чужої домовини, на суд Твій праведний прийти, в залізі руки принести...» Хай же цей сором палить і нашу душу, щоб не довелося і нам стати на суд народу і суд Божий безбатченками й рабами. Нагріваймо наші серця «Кобзарем» нашого національного Генія-Пророка, а «раз добром нагріте серце вік не прохолоне».

Кн. І. ТОКАРЖЕВСЬКИЙ-КАРАШЕВИЧ

КОЗАЧЧИНА

(Продовження, 2)

9-го квітня 1582 року Степан Баторій видав «Універсал» до Низових козаків і до всіх воеводів та старостів, щоб козакам жодної кривди не робити, податків на них не накладати, а після їх смерті не загарбувати їх маєтків і не порушувати права спадкоємців, родичів і приятелів.

В польських джерелах знаходимо до цього пояснення, що це стосувалося лише до тих козаків, які стали на королівську службу, а не до «категорії козаків, яких уважали за волоцюг і грабіжників» (Равіта-Гавронський).

З цього всього виходило те, що Запоріжжя кріпшало і зростало, маючи в глибині України свої експозитури, не раз під охороною великих українських панів, як в Острозі — тамошніх князів, як у Немирові — князів Збарзьких, або під опікою згаданого вище князя Михайла Вишневецького, воеводи Брацлавського, старости Черкаського і Канівського, якого — як кажуть наші козацькі літописи — на Січі проголошено гетьманом Війська Запорозького.

На «службу королівську» Запоріжжя висилало маленьку горстку козаків, а коли приходила війна і важлива потреба — козаків появлялося значно більше чи то в «королівських полках», чи у «хоругвах панів». Так у 1579 році під Полоцьк, крім «реєстрових», прийшло з паном Кмитою сто кіннотників і п'ятсот піших козаків, з Борисом Жабою — триста піших, з Дорогостайським, воеводою Полоцьким, — сто кіннотників і триста піших. Разом — більше тисячі. І так було під час кожної війни.

Почуваючи себе на силах, Запоріжжя розгортає власну політику в стосунках з іншими народами, чи то у війні з татарами, турками, волохами й молдаванами. Використовує кожну нагоду, щоб нищити татарські загани, водить одного за одним господарів до Яс, Сучави чи Букарешту, не звертаючи жодної уваги на погрози польської державної влади.

Бо яку ж повагу могла викликати до себе така влада, на яку не звертали уваги місцеві великі пани, яка не могла ані полагодити справи з козаками — дати їм легальну змогу стати державним військом, або знищити їх до останнього. Яка дуже часто не виплачувала обіцяного «жолду» і хаотичним способом «регулювала» соціальні відношення.

Невиплата належних грошей т. зв. «реєстровим» козакам викликала масову дезерцію або грабежі королівських чи старостинських дібр. Так утворювалась думка, що «козацький хліб» можна здобувати не лише на «диких полях», а також і на поганих контрагентах.

В суспільній практиці щодня виникали конфлікти, які можна було легко залагодити розумною осадницькою політикою. Місцева осіла, загосподарена шляхта, що сама майже не злазила з коня, «козакуючи», себто охороняючи власні оселі й кордони, дуже бажала мати спокій з боку турків і татар. Вона вважала, що Запоріжжя провокує напади і наїзди. Так утворювався щораз більший розрив між козаками, яких професією була війна і яких ніхто не зумів влити в нормальне русло, і тими козаками, що ставали ними з необхідності. Ані мала кількість «реєстрових» козаків, ані панські «роти», ані походи разом з панами на Волощину не могли зужити нагромадженої енергії козаків. Наближався вибух.

«Баторій, оцінюючи заслуги козаків у московській війні, подарував їм Трехтімирів на шпиталь» — каже Равіта-Гавронський. І хоч цей монастир і його маєтки були призначені лише для «реєстрових» козаків, проте вони стають свого роду твердинею запорожців. З того часу «запорожцями» називають усіх козаків, з того часу їх «старший» має титул гетьмана Війська Запорозького, як називалися князі Михайло і Богдан Ружинські. З того часу офіційно встановлюється існування «Війська», але правдивому війську Запорозькому відмовляється будь-якого визнання.

Фактично, однак, було не так. Січ вела перед і трактувала «городові» полки — яких стає щораз більше — як свої філії.

В 1590 році на сеймі у Варшаві ухвалено постанову: «Порядок для Низовиків і України і тих людей, які на Низі і за Порогами перебувають». Ця ухвала пройшла переважно голосами шляхти українських земель. Вона давала обидвом коронним гетьманам широку владу над козаками і, з уваги на загрозу війни з Туреччиною, дозволяла завербувати 20.000 козаків.

Але не було вирішено ані справи легального існування Запоріжжя, ані не вияснено становища «виписників», ані не вказано, що з ними робити.

Тим часом, як треба було, до кошового на Січ писали чемні листи, а коли пройшла небезпека війни, то ангажовано лише тисячу козаків, поділених на два полки — «черкаський» і «канівський» — під зверхністю Миколи Язловецького, гетьмана великого коронного, і під безпосередньою командою «старшого» Оришовського.

«Багато козацьких ватажків належало до тієї дрібної шляхетської юрби, яка завжди мала більше фантазії ніж засобів до життя і шукала в рухливому козацькому середовищі оперття для своїх амбіцій», — каже Равіта-Гавронський. А Олександр Яблонівський, поважний історик, звернувши увагу на встановлену таким чином політичну лінію, каже:

«Помилковість політичної засади в Україні супроти вільного козакующего люду була, на нашу думку, в тому, що вона, передусім, суперечила загальному характерові політично-суспільного устрою Річпосполитої (Корони). На Заході здавна военні елементи злилися в одне з елементами землевласницькими. Покищо, наслідком Люблінської унії було те, що военні групи боярів довкола певних замків, таких як Овруч і Бар, були виїмково піднесені до рівня альюдіяльних землевласників. Належало б, ідучи консеквентно тим шляхом, зробити ступнево це саме і при замках «українних», не минаючи й Києва, а саме — в Каневі, Черкасах, Білій Церкві, Брацлаві і т. п., де через брак відповідної кількості (знищеного татарами, напр., як у Києві) боярства можна було, і треба було, піднести до ступня землевласників, повноправних громадян, а в свою чергу і шляхетства, вибраних із верстви вільної козащини... Чому так не сталося — не легко зрозуміти! Виглядає, що ніби помпнено конечність урядового засадничого визнання повного права землевласництва елементам, які — не зважаючи на це — прямували щораз більше до того, щоб стати землевласницьким елементом фактично...» («Історія Руси», стор. 205-206).

Решта міркувань обидвох польських авторів мають національний польський характер, і ми їх лишаємо, зазначаючи лише, що в цитованих зауваженнях є такі недокладності:

1) Козаки, переважно, походили власне з боярського і «дрібно-шляхетського люду» (як каже Равіта-Гавронський), і тому невизнання їм повних прав тодішніх громадян було не лише помилкою, а й безправ'ям і гвалтуванням належних їм прав.

2) Нобілітаційні спроби були і мали не раз дуже ліберальний характер, напр., як надавання шляхетства цілим козацьким сотням «за заслуги», але це нікого не задовольняло, бо як хтось почував за собою право, то його не заспокоїть ласка.

3) Були й спроби скупчити біля замків шляхетські «околиці», колькокації, але лише на підставі надавань і королівських привілеїв, а не визнання законності.

На те, чого не може зрозуміти Яблоновський (чому була така політика?), ми маємо лише одну відповідь — непомітний для багатьох вплив цілком різних трьох, але могутніх чинників: 1) Бажання, щоб «Руси на Руси не було», як писав Ян Щасний Гербурт з Фульштина, щоб не зміцнювати того руського елемента, що виявлявся дещо відмінним на півдні від елемента в прилучених уже воевідствах; 2) егоїстична тактика самої шляхетської верстви, яка бачила свою силу не в численному зростанні, а у своєму економічному потенціалі; 3) врешті, бажання можновладців незбільшувати шляхетську верству, в яку їх втиснув польський демократизм, бо це збільшувало б силу шля-

хетської верстви та кількість економічно залежних політичних конкурентів, яким треба було б оплачуватись.

Найважливішою, однак, причиною була кволість центральної польської влади, вічна пуста в державній скарбниці та повне роз'єднання дійсної Польщі, Литви, України, Білорусії й інших.

Отже мусів наступити, як ми вже казали, вибух. Першим був маленький, скромний бунт Христофора Косинського. За причину була справа типова для тодішніх відносин.

Щоб з'єднати козаків від інтересів держави і відібрати їх важливішим ватажкам можливість займатися грабунками, польський уряд робив спроби пов'язати їх з землею. З тою метою Христофор Косинський одержав за Білою Церквою пустинню Рокитне. — Так пише Равіта-Гавронський («Козаччина», стор. 50). Але тодішній Білоцерківський староста, князь Януш Острозький, не допустив Косинського до цього маєтку. Косинський відповів на це типовим тоді способом — наїздом на маєтки князя і його батька, воеводи Київського. Отже початок дуже дрібний — сварка чисто локального характеру між двома українцями. Але дальший розвиток цієї «сварки» набрав зовсім інших форм і для історії політичної думки та правного стану в Україні має велике значення. Насамперед, це перше козацьке повстання проти того ладу і тої держави, яка його встановила або толерувала. Подруге, Христофор Косинський, український шляхтич із старовинного північно-волинського і підляського роду, був визначним членом Низового Товариства. Про це свідчить лист кошового Богдана Микошинського, який називає Косинського своїм старим і заслуженим товаришем. Як знаємо, він користувався значним впливом в Бересті Підляському, і це виявилось в його зв'язках з королівським двором.

Виступивши збройно проти князів Острозьких у своїй приватній справі, Христофор Косинський тим самим виступив і проти держави, якої великі достойники порушували законні норми.

У своєму універсалі з м. Пікова на Поділлі, Косинський закликає до себе козаків шукати «козацького хліба». Польський літописець Бельський каже про Косинського так:

«... За щось більше він брався...» І тут же дамо слово вже кілька разів цитованому О. Яблоновському: «А те «щось», це був... свідомий замір організувати Україну по-козацьки, проти князів і старостів. Косинський, зайнявши замки, як королівські так і державні, Київського і Волинського воевідств, примушує присягати на вірність козацькому війську (повинно бути «Військові Запорозькому», як організмові, Т.-К.) не тільки міщан і селян, а й шляхту. Він навіть запроваджує всюди козацькі «присуди», чим завдає удар самій підставі порядків Річсполитої на її «українних» кордонах» («Історія Руси», стор. 216).

Отже, як бачимо, виступ Косинського був першим одвертим виступом нової національної сили, ще не зовсім оформленої, а

тому, може, вона і не зовсім ясно ставила перед польською державною владою питання про знехтовані права Війська Запорозького і того особливого суспільного елементу, який названо «козацтвом».

Щоб утихомирити цю досі незнану завірюху, польський король, заалярмований місцевою адміністрацією і шляхтою, почав «лагодити козацьку фурію з допомогою комісії» (Равіта-Гавронський). Отже, знову факт юридичного порядку, який буде повторюватися далі, увійде в звичай, і є першим аргументом проти тверджень польської історіографії, що польська держава не визнавала ні козацької організації, ні козаків взагалі. «Де факто» визнавала, а від юридичного визнання ухилялася, не раз і відкликала вже проголошене визнання.

Треба сказати, що становище Польської держави і короля було незвичайно важке. Вони не знали, як поступити в складних українських обставинах, ще більше ускладнених розпочатими саме тоді чужинцями інтерференціями.

Саме в той час, коли Косинський потряс Україною, отаборився у Трипіллі та проголосив свій Піківський маніфест, наче нав'язуючи свою акцію до тисячолітніх традицій, на Запоріжжя приїхав папський делегат О. Комулович і посол римсько-німецького цесаря Рудольфа II-го, чеський шляхтич Еріх Лясота з Стеблова.

Папа Климент VIII і цесар Рудольф зверталися до Запоріжжя з проханням узяти участь у великій протитурецькій акції. Прислали дарунки і значні гроші та визнали Січ, яка для них могла б бути надійним союзником.

Нічого не допоможе Равіті-Гавронському його намагання негувати це все і переконувати своїх читачів у тому, що й папа, і цесар «наймали» за гроші «грабіжників», і так їх трактували. Було зовсім не так. Військо Запорозьке трактували, як існуючу, визнану правну особу, таку саму, як — наприклад — Мальтійський орден або орден німецьких Хрестоносців Пресвятої Богородиці.

Вистачить прочитати спогади німецького посла Лясоти, щоб побачити, що він трактував свою місію, як місію дипломатичну, що в такому розумінні його прийняли на Січі та що з обидвох боків дотримувалися як формальних, так і церемоніальних дипломатичних звичаїв.

Це, очевидно, не полегшувало «королівській комісії» трактувати Косинського, гетьмана Війська Запорозького, і його козаків, як звичайних «бунтарів», «грабіжників», «розбишак» і «злочинців». Треба було придумати «Соломонів присуд», щоб вийти з трудного положення із гідністю і одночасно «втихомирити першу козацьку велику бурю» (Равіта-Гавронський).

Косинського і його акцію осуджено, але ні він, ані його товариші не звертали на це уваги. Коли він вийшов на Волинь і мав кілька успішних сутичок з військами князя Острозького,

покликано до зброї шляхту, на чолі якої став сам князь Острозький. Під П'яткою, недалеко від Житомира, Косинського розбито. Тоді «королівська комісія» — здається поширена, бо крім королівських представників Якова Претвіца де Гафрон, князя Олександра Вишневецького і Яна Гульського, був ще Микола Язловецький, великий гетьман коронний, і київський католицький єпископ Йосиф Верещинський, — примусила Косинського перепросити князя Острозького та обіцяти, що він уступить з гетьманства. Але вже наступного року Косинський обложив Черкаси, бо в нього виникло якесь непорозуміння з князем О. Вишневецьким, тодішнім Черкаським старостою, і під час цього конфлікту він загинув. «В Черкасах було складено якусь угоду з козаками, яким мали виплатити 12 тисяч золотих», — пише Равіта-Гавронський. Правдоподібно, це була нова спроба «зліквідувати бурю».

Отже, вертаючись до наших попередніх міркувань, мусимо підкреслити, що Польща сама стала на шлях умов і угод з козаками, видавала універсали і ординації для людей, яких гідності і виборних функцій нібито не визнавала, складала угоди з організацією, яка правно не мала існувати.

Запорожці з того часу оперують всіма тими королівськими універсалами, привілеями, сеймовими постановами і ординаціями чи угодами, пояснюючи їх так, як самі розуміли, покликаючись на всю цю паперову традицію, сягаючи не раз ще далі вглиб — до Витовта, що водив їх предків під Грюнвальд, до Казимира Великого, що обіцяв їм «з'єднання, як вільних з вільними, рівних з рівними», до Болеслава Хороброго, що «надавав» їм землі над Дніпром.

Ми затрималися над описом цього першого козацького повстання під проводом Х. Косинського, над його формальними, правовими наслідками та їх зв'язком з урядовими намаганнями включити козацьку військову силу в рамки польської державної військової організації тому, що все це разом узятє лягло в основу претенсій, домагань і прав Війська Запорозького, а потім — в основу перетворення його на державу.

При цьому все це мало величезне психологічне значення і далекосяжний історичний вплив!

Психологічно — це розлам у самому українському суспільстві між його угодовською, «статечною» частиною (тодішніми «реальними» політиками) і частиною активнішою, рухливішою, яка сама хотіла вирішувати долю своєї Батьківщини, творити свою власну організацію, запровадити свій «присуд», вирішувати самій, хто в Україні є шляхтичем, а хто ні. Вести по-своєму війни з сусідами, приймати чужоземних послів, складати з ними угоди. Всі ці постулати українських активістів ішли виразно проти порядків, що встановлювались десь у Варшаві чи на сеймах у Гродні, проти тієї верховної влади, яка — не зважаючи на всі її «юридичні» аргументи — була чужою і все більше ставала

чужого при зударі з наростаючим українським активізмом. Були вони і проти всіх тих, хто хотів зберегти, законсервувати, існуючі порядки.

Розлам цей очолюють два «пани», обидва — безсумнівні українці, обидва зв'язані між собою попередніми стосунками, обидва — визначні особистості на тодішньому українському національному, а також і на державно-політичному обрії.

На чолі консервативного табору стоїть князь Константин II Василь Острозький, Київський воєвода, маршалок Волинської землі, приятель князя Андрія Курбського і всіх «дисидентів»; моральний пращур усіх Кисілів, Ярем Вишневецьких, Янушів Тишкевичів, державно вірних Річпосполитій її громадян. На чолі активного табору стоїть Христофор Косинський, також «сенаторського» роду, небіж підляського каштеляна, знаний у Варшаві, бо, напр., отримав королівське надання — Рокитне (завдяки рекомендації Яна Замойського, канцлера і гетьмана великого коронного), старий запорожець, у війську знаний і визначний, що сміливо виступав як «гетьман Війська Запорозького».

І ніяк не вдається польській історіографії «доказати», що ні в Косинського, ні в його наступників — Наливайка, Лободи, аж до Хмельницького і після нього, не було жодних національних аспірацій, жодної національно-політичної думки, а тільки було бажання дати волю своїй авантюристичній енергії — грабувати, по-звірському вбивати і нищити все, що культурне, цивілізоване, добре. Вистачить приглянутися до подій і їх чергування, звернути увагу на всі ті акти й документи, що ще залишилися, згадати, з кого складались «комісії», хто і в яких обставинах вів переговори і складав договори, все це вистачить, щоб зрозуміти й доказати, що польська історіографія тенденційна, якщо не фальшива.

На чолі з Косинським наступив той запорозький вибух — очікуваний і неминучий, — до якого мусіли привести як державні порядки Польщі, так і ті розбіжності громадської думки і громадського життя між українцями і поляками.

Коли ми весь час цитуємо польського історика Равіту-Гавронського, особливо в питаннях психологічної реакції на всі ці події, то це тому, що він один з останніх польських істориків, який сконденсував у собі всі польські ворожі напрямки, зобразив найбільш виразно польське вороже наставлення до українського народу, його змагань до незалежності, його державно-творчої думки.

В його творі «Козаччина», напр., знаходимо такі окремі фрази: «Відділ Оришовського, правдоподібно, неплатний регулярно, розтопився» (стор. 50). «В Черкасах складено якусь угоду з козаками, яким мали виплатити 12 тисяч золотих. Може, з тою метою козаки вислали послів до Києва, яких князь Ост-

розький наказав арештувати» (стор. 52). — Це свідчить виразно про те, як ставилася Польська держава до своїх прямих організаційних військових зобов'язань і завдань.

Далі він каже: «Козацькі розрухи, придушувані півзасобами, лагідністю, даровизнами або звичайною недолугістю, ставали щораз більше широкими й голосними. Вони об'єднували численний козацький елемент, лучили його в щораз більші «купи», які — завдяки мілітарним реформам Баторія — почали набирати щораз виразніших ознак регулярного війська» (стор. 50, 57).

Далі, в різних відступах, він дає характеристику багатьох козацьких вождів, і всі вони для нього якісь невідомі, безрідні авантюристи, які шукали лише нагоди, щоб пограбувати, наробити бешкету, вчинити масові злочини тощо. При цьому вони пробували і «найтися» кому попало на військову службу за гроші, за нагоду грабувати, без жодної ідеї, навіть без жодної системи, і навіть без думки про спільні потреби й інтереси козацтва.

Тим часом коли навіть Равіта-Гавронський, польський історик, бачить у ставленні до козаків польську «недолугість», в Запорозькому війську була виявлена вміла організація, зручна дипломатія, пружність і витривалість.

Козаки чинять постійно те, що їм забороняла польська влада, постійно грають словами, термінами, датами, цифрами, використовують кожну нагоду, чи кожну «недолугість» поляків, з такою послідовністю, що її не можна не помітити. І треба лише злої волі або історичної «недолугости», щоб не помічати цього.

З польського боку, до «комісій» і делегацій для переговорів з «козацькими ватажками», тими «невідомими», «дикими бандитами», делегується найвищих достойників держави — гетьманів, старостів, людей найвищої, найбільш освіченої суспільної верстви, зручних дипломатів. І вони не можуть дати собі ради з дипломатами «козацьких ватажків». У Варшаві, на сеймах, схвалюють суворі постанови супроти козацьких «гультьїв», «бунтівників», кидають на них баніцію, вилучають їх із права, а в Україні — сідають з ними за один стіл, ведуть переговори, визнають «де факто» те, що заперечують деінде. Врешті складають умови, які глибоко западають у пам'ять і свідомість зацікавлених. Козакам обляють закиди, що вони не дотримуються цих умов, а насправді не дотримується їх сама Польська держава.

З цього всього виходить, як з рамок виразний образ, що Військо Запорозьке Низове, духовий центр активної України, диспозиційний центр цілого козацтва, мало виразні аспірації, мало плянову систему, якої притримувалося завжди (з рідкими і незначними відхиленнями), мало свою успішну тактику.

Тактика була успішна, бо противник був часто заскочений нею, часом пасував перед нею чи то зі своєї «недолугости», чи попросту під тиском потреб держави. Система була плянова, бо

була спрямована або до об'єднання двох таборів українського суспільства, консервативного і радикального, або до приборкання першого другим, щоб таким способом досягнути бажану мету.

Аспірації запорожців зводились до таких постулатів:

1) Військо Запорозьке Низове на своїх «вольностях» є незалежним інститутом, у добрих сусідських стосунках із Річпосполитою. Часом, може, під її протекторатом, але на певних окреслених умовах, які не порушували б ані внутрішнього, ані зовнішнього його суверенітету.

2) Городові полки з вільно обраним гетьманом Війська Запорозького, що на постійній службі короля і Річпосполитої, одночасно є відповідниками січових куренів і духово з ними зв'язані.

3) Козакам повинні бути визнані всі права шляхти, як політичні так й економічні (участь у сеймах і сеймиках, участь у виборах, вільне володіння землею в заміну за військову службу).

4) Задоволення всіх національних домагань шляхти щодо мови, судових статутів і Церкви.

5) Збереження всіх юридично заповнених прав Церкви і релігійної свободи.

При цьому Запоріжжя і більшість козаків, так би мовити, «опінія» козацтва, не хотіли скасування городових полків і розпорошення козацтва «на волості», навпаки, боролися за збільшення «реєстру» і скріплення станового корпоративного з'єднання запорозького лицарства.

Підтвердження цього цитатами з листів, заяв і офіційних актів, як гетьманські універсали або договори з тою такою державою, повели б нас задалеко. Можемо лише ствердити, що цей столітній період, що його можна назвати вступним, почався з моменту, коли Військо Низове зукраїнізувалось, і закінчився, коли в 1648 році в Україні розгорілася визвольна революція. За той час про Військо Низове Запорозьке поширилася слава по всьому світі, а в Україні, в активній частині суспільства, був підготовлений ґрунт для великого зриву і для створення Гетьманської держави.

Передбачаємо, що проти цього твердження можуть бути застереження: поперше, коли й де козаки дали якунебудь одну, одноцільну програму; подруге, що ця пляновість не могла тривати сто років, бо бачимо, що вона не дала результатів; потретье, акція втримувалася боротьбою чи поступками уряду.

Закиди такі були б неістотні. Дослідження і підсумки найрізніших джерел — листів, заяв, літописних оповідань, універсалів і договорів, — виразно вказують на подані вище постулати. Кволість Польщі змушувала її кидатися то в один, то в другий бік, і вона була засуджена на те, щоб бути кволою, бо спиралась на шляхетську демократію і не переживала періоду абсолютизму, який скріплював усі інші народи і держави.

З цього періоду (1533-1648) Військо Запорозьке Низове вишло, як могутній орден, а Україна — була підготована до Хмельниччини і власного державного життя.

Проф. В. Заїкин у своїй статті про українські «держави» («Трибуна», ч. 527, стор. 26, Варшава, 1923) каже так: «Джерелом, з якого постали в середині XVII віку українські держави — гетьманська і слобідська — була державно-політична організація «Військо Запорозьке Низове», яка існувала і перед 1648 роком, і яка за Богдана Хмельницького була в найближчому зв'язку з гетьманською Україною».

Складаючи умови, пишучи листи й універсали, польська влада визнавала «де факто» Військо Запорозьке Низове. А низка чужоземних володарів посидала на Січ послів і складала з запорожцями умови. Всі визначні козацькі вожді були старішими запорожцями і з Війська Низового, як свого «джерела», брали інвеституру, про що далі будуть наведені документи. Це і є докази особливої ролі, особливого правного становища Запоріжжя у відношенні до гетьманської України після XVII-го століття.

(Закінчення в наступному числі)

Лариса МУРОВИЧ

Рівновага

Щаблі життя на цій хиткій драбині
Повисли у етерній площині —
Спинається хтонебудь в ночі й в дні,
Щоб заслужити на ім'я: Людини.

Іде наверх, під соняшним щоб криниою
Співати гимн небесній далині,
Й щоб не згубився він в мрійливім сні,
Земля його все тягне на долину.

Та забуття дороги незбагнуті,
Бо вгорі вільність, простори пещути
Й ловити їх він хоче навмання!

Драбина тут схитнеться в рівновазі,
Щоб він зумів у почутті екстази
Злучить небесне — з земним завданням.

Проф. Вадим ЩЕРБАКІВСЬКИЙ

УКРАЇНСЬКИЙ ЕТНІЧНИЙ ТИП

(Продовження, 8)

УКРАЇНСЬКІ ВЕСІЛЬНІ ОБРЯДИ

В хаті молодої. Після вінчання в церкві, молоді йдуть до молодої. Тут батько й мати молодої вітають їх хлібом, сіллю і пляшкою горілки. Молоді, у свою чергу, вітають батьків і одержують від них благословення хлібом.

Батько молодої подає зятеві чарку горілки. Але молодий не п'є, він слухається хору, який піснею перестерігає його, щоб не пив і передав чарку бояринові, а той щоб вилив її на гриву коневі. Молодий передає чарку старшому бояринові, що виливає її через плече.

Потім староста каже молодому взяти одною рукою кінець рушника, яким пов'язаний староста (його окраса), а другою — молоду за її хустку, і обводить молодих тричі довкола діжі, що поставлена на стільчику посеред двору. Далі провадить їх у хату під кружком діжі, що його тримають батьки молодої над головами молодих.

У деяких місцевостях України молодих зустрічає сама мати у вивернутім догори вовною кожусі. В Галичині мати подає молодим — спершу зятеві, а потім дочці — мед на кінці ножа, а потім маже їм медом чоло, підборіддя і щокки (символ добробуту). Після цієї церемонії частує медом і всіх присутніх гостей.

Молодих ведуть тепер у хату. Тут тричі обводять їх довкола стола і садовлять на посад. Частують їх горілкою, а всі присутні гості сідають обідати. Молоді не беруть участі в цьому обіді, вони — так само, як і на заручинах — їдять окремо.

3-поміж численних пісень, що їх співають під час обіду, є одна, в якій говориться, що на обід для молодих приготовано два голуби. Це, мабуть, показує, що голуби колись були ритуальною стравою, яка мала відношення до старовинної жертви¹.

Наприкінці обіду дівочий хор нагадує молодому і його гостям, що вони марно чекають і не вертаються до хати молодого, бо молода ще не належить йому:

«Та чого, бояри, сидите,

Чом та додому не йдете?

— Та ще дівчина не виїшла наша. —

¹) Голуби були колись присвячені Венері, і римські жінки, під час їх шлюбу, приносили голубів у жертву Венері. У Вавилоні голуби були присвячені богині Іштар; подібні богині були вони присвячені і в Малій Азії, мабуть, Кибелі або Великій Матері Купалі.

— Ще ви її та не візьмете,
Хоч засватана і повінчана,
Ще ж ви її не візьмете.»

(Чубинський, 802)

Після цієї пісні молодий із своїм товариством виходить, щоб вернутись за молодою вечером. До цього часу все це тільки прелюдія весілля.

У післяобідню пору молода із своїми дружками, а молодий із своїм старшим боярином, ідуть знову просити гостей на весілля, але кожне окремо. Запросивши на весілля, кого треба, молоді вертаються кожне до свого дому і приготівляються до останнього акту весільної драми, себто — до «добування» молодим молодої. Молодий організує свою дружину до «нападу» на хату молодої, а в хаті молодої організують «оборону», скликають родичів молодої, парубків, дядьків-старостів і т. п.

В хаті молодого, після вінчання в церкві й обіду, відбувається церемонія набору дружини. Молодий тепер уже має титул «князя». До нього в двір збираються запрошені його товариші-парубки, і він вибирає собі з-поміж них боярів, з якими, коли вже стемніє, піде в «похід» на хату молодої. Його дружба має тепер титул старшого боярина. Він бере шапку від усіх бояр і несе їх у хату. Тут до шапок пришивають квітки з барвінку та червоної стрічки («faveurs» — французького народного весілля). Такі самі квітки чи відзначення дають і решті дружини: світилкам, піддружому, себто товаришеві дружби, свашкам, хорунжому, що несе прапор, музикам і візникові.

Васальна залежність дружини від її князя (молодого) виявляється в тому, що члени її, готуючись у «похід», очолений князем-молодим, роблять між собою складчину для нього. Потім відбувається обряд, який можна вважати за пережиток колишньої присяги:

На стіл ставлять миску з водою, а біля неї — ложку. Молодий, незалежно від пори року, одягнений в кожух і керею. Старший боярин дає кінець своєї хустки молодому, молодий, другою рукою, бере за хустку одного з боярів, за яким уставляються таким способом інші, і так утворюється ланцюг. Старший боярин провадить молодого навколо стола, а за ним ідуть усі інші, кіпчаючи світилкою, що тримає в руках запалену свічку й меча.

Обійшовши навколо стола двічі, кожен черпає ложкою воду з миски на столі та випиває її. Після третього обходу всі п'ють воду просто з миски.

Виконавши цю церемонію, всі виходять надвір, де відбувається другий обряд. Мати молодого, одягнена у вивернутий кожух, у смушковій шапці на голові, виходить на подвір'я, несучи в полі своєї одяжі різне зерно та дрібні гроші. Вона.

звичайно, тільки для цього їх збирала, починаючи з дитячих літ свого сина, тепер князя-молодого. Її шапка оздоблена колосками різної пашні, так що своїм убранням матір нагадує деякі барельєфні та скульптурні образи Деметри — грецької богині землі й урожайності. Їй підводять «коня», себто — подають граблі чи вила. Вона сідає «верхи» і тричі об'їздить навколо діжі, що заздалегідь поставлена посеред подвір'я на стільчику. На діжі хліб, яким благословили молодого. Об'їздить вона діжу не сама, а з цілим «поїздом»: спереду йде старший боярин, несучи на голові, піддержуючи руками, вільце, за ним іде князь-молодий, а далі — мати, що посипає з поли молодого і людей, що стоять навколо; подібно, як це робиться на Новий Рік.

Після цього об'їзду, старший боярин «поїть коня», себто виливає на граблі чи вила воду з кухлика і віддає його піддружньому. А той кидає кухлик через плече так, щоб він розбився. Мати злазить із «коня» і вертається до хати. Бояри беруть «коня», ломлять його на куски і розкидають їх навколо.

Цей обряд пояснюється піснею, як символ урожайності і щастя роду:

«Ой сій, мати, овес
Та на наш рід увесь,
Щоб наш овес рясен був,
Щоб Івашків рід красен був».

Тепер молодий з дружиною-боярами готується в «похід», як це пояснює пісня:

«Встаньте, бояри, встаньте,
Коники посідлайте,
Сами ся убирайте,
Бо поїдемо ранком
Попід високим замком,
Будемо замка ламати,
Марусеньку доставати».

(Чуб., 843)

Пісень, що виряджають молодого в «похід» і мають, без сумніву, архаїчний характер, з доданими пізніше новішими рисами, є дуже багато. Ось ще деякі з них:

«Темна хмара небо криє,
Дощик покрапає,
Іде Івашко до Марусі,
Як мак процвітає».

«Коні стоять
Копитами в соломі,
А ногами в золоті».

(Вовк, 262)

«Сипте пшеницю в нові корита,
Коні Івашка кормити.
Поїдемо в далеку дорогу,
До мого тестенька, слава Богу.
А в мого тестенька трос ворітець:
В одні ворота місяць засвітить,
В другі ворота сонечко зійде,
В треті ворітці молодчик в'їде».

(Чуб., 855)

«Хлопці говорять старості,
Що вони поїдуть
Через поля широкії,
Через води глибокії,
За ліси темніі.
Просять його не забувати
Шаблі блискучої.
Ми зрубасмо ліси,
Поставим мости через море,
Ми пройдемо за море,
Знайдемо там молоду дівчину».

(Кошківч., 25-26)

Такими, і багатьма іншими, подібними піснями виряджають молодого в «похід», до молодої. Мати молодого, що «породила його, місяцем обгорнула, сонечком підперезала», і батько благословлять сина в дорогу. Батько нагадує йому про небезпеку «походу», радить йому не пити першого поданого напитуку і не говорити тестеві всієї правди.

Перед весільним поїздом має «корогва», звичайно, червона, що її зустрічаємо в усіх слов'янських народів, крім москвинів і поляків.

«Добування молодої». Весільний кортеж молодого в дорозі. Але парубки з того кутка, де живе молода, роблять «перейму», себто — не пускають кортежу: ставлять на дорозі стіл, накривають скатеркою, а на ньому хліб. Молодий дає їм трохи грошей і вони пропускають кортеж².

Нарешті кортеж молодого наближається до хати молодої, але тут приготований «озброєний відпір»: ворота зачинені, навіть забарикадовані зсередини, на подвір'ї хату стереже юрба парубків, з піднятими догори палицями.

Бояри молодого роблять спробу взяти ворота «силою», але парубки не пускають і «нападники» починають переговори.

² Пояснення, що ця перша «перейма» є налвним пережитком тих прав, що їх у старі часи мали на дівчину парубки її роду, а тепер їх заступає парубочья громада, суперечить законові екзогамії, хоч його обстоює Хв. Вовк (див. Хв. Вовк, стор. 197).

Двоє старостів молодого дістають дозвіл перелізти через ворота у двір молодой. Тут їх чекають старости молодой перед столом, на якому стоїть хліб. Сідають за стіл одні проти одних, обмінюються хлібом, цілуються і п'ють горілку, яку принесли старости молодого.

Потім старосту молодого пускають у хату. Він просить матір молодой впустити молодого і його весільний кортеж, і одержує на це дозвіл.

Одночасно відбуваються переговори й біля воріт, і вони кінчаються тим, що «оборонці» дістають пляшку горілки і впускають весільний кортеж молодого.

В той час, як молодий входить у двір, назустріч йому виходить із хати мати молодой, одягнена у вивернутий кожух. Вона подає йому чарку, наповнену водою і вівсом. Молодий вдає, що пробує поданий напій і кидає чарку через голову, поза себе, а дружба намагається розбити її на лету.

Тоді мати частує молодого чаркою горілки і просить усіх до хати. Першою іде свашка молодого з хлібом, сіллю та запаленою свічкою в руках. Її зустрічає на порозі хати свашка молодой, що також у руках тримає хліб, сіль і запалену свічку. Обидві вони стають правою ногою на поріг, дають свої свічки докупити, щоб вони горіли одним огнем, та цілуються через поріг³.

Після того, старший боярин бере намітку, загортає в неї три шишки (невеличкі калачі) і з двома старостами молодого входить до хати. Кладає на стіл хліб, заховуючи при цьому глибоке мовчання. Мати молодой бере калачі, загорнуті в намітку, а на їх місце кладе свої, дає їх бояринові. Це повторяється тричі, і обов'язково мовчки. Тим часом хор співає пісню, яка пояснює це мовчання тим, що старости не вміють говорити:

»Перші послы прийшли,
Не вміли говорити;
Дайте їм води пити,
Щоб вміли говорити,
Дайте їм хліба їсти,
Щоб вміли відповісти».

(Чуб., 928)

Цей обряд, без сумніву, підкреслює екзогамний характер шлюбу. Старостам дають їсти й пити, щоб вони — підкріпившись — могли говорити.

В деяких місцевостях Київщини цей обряд виконують перед тим, як матір молодой виходить назустріч зятєві. Хв. Вовкові

³ Чубинський пояснює, що в античних народів це символізувало одночасно й замирення та об'єднання огнів двох родів, а пісня додає до того, що вогонь добуто з кременя (Чубинський: Труды Экспедиції, т. VII, стор. 396, у Вовка, стор. 198).

це здається природнішим. Староста і обоє боярів кладуть на тарілку калач, в якому є перстень молодої. Потім беруть намітку і один з них тримає тарілку з калачем, покладеним на намітку. Двоє інших беруть за кінці намітки. Але тепер вони вже не мовчать, як раніше, і староста виголошує привітання, жартівливу тираду: «Кланяються молодий молодій, бояри — дружкам, старости — старостам, музики — вухам, світилки — коцдобам, а цимбали — затичкам».

Цю тираду він проказує тричі, а хор тим часом співає про те, що старости не вміють говорити. Після того старостів «в'яжуть», себто перев'язують їх рушниками через плече, і тільки тоді мати молодої іде назустріч зятєві й відбувається церемонія з вівсом і водою, що описана вище (Хв. Вовк, стор. 268).

На Волинні один із старостів, виходячи вдруге з хати, зриває квітку з вільця молодого та обмінює її у старости молодої на квітку з її вільця.

Молода під час усіх цих церемоній увесь час сидить на посаді, схилившись на стіл. Її голова вкрита наміткою, а на намітці, що розкинута по столі, хліб і сіль. Праворуч біля неї стоять її старший і молодші брати, або й інші хлопці — близькі родичі.

Діставши рушники, старости виголошують ритуальні промови про кунію і т. п., ті самі, що й під час сватання. І нарешті, посилаючись на те, що вони вже «зв'язані» рушниками, пропонують скінчити справу «викупом». Брати молодої погоджуються на пропозицію викупу, дістають «викупне» (дрібні гроші або інші подарунки), і відходять, вилізаючи по під стіл, символізуючи таким способом потайну продаж сестри і прагнення втекти від пімсти свого роду за цю зрадливу, таємну продаж. У Катеринославському повіті брат молодой, каже сестрі: «Тепер ти вже не моя. ти — Петрусева, я продав тебе». В деяких місцевостях брат молодой, «продавши» сестру, сідає на коня і втікає, або просто бере багата і вдає, що сів верхи і «їде» з хати.

Цю втечу братів зараз же після «продажу» сестри справедливо вважають за наслідкування страху, що його колись мусіли відчувати брати, вчинивши дійсно акт продажу сестри або дозволивши її викрасти. За це вони мусіли відповідати перед усім своїм родом, а потім — можливо, ще більшою мірою — перед парубочькою громадою, яка ще й тепер доводить свої стародавні права, як це вже було зазначено, організуючи «перейму» на дорозі. де проїжджає кортеж молодого. Пісні, яких співають під час самого акту продажу, повні гірких докорів на адресу пожадливих братів.

Коли брати «продали» сестру, ситуація змінюється. Молодий уже опановує позицію. Побачивши зраду братів молодой, дружки виходять з-за столу, щоб, як каже пісня, не мати такої самої долі. Тоді староста веде молодого до молодой, що сидить, схи-

лившись над столом, а іноді й учепившись за стіл руками. Молодий скидає з неї намітку, підносить, не без спротиву молодой, її голову і цілує. Після того далші обряди і пісні набирають щораз більше еротичного характеру. Ворожнеча між родами зникла, відбиваючись ще тільки на жартівливій формі пісень, що їх співають по черзі хори молодого і молодой. (Хв. Вовк, стор. 271).

Серед цих пісень, що тепер повні жартів, є і такі, що показують. — так само, як і пісні, що супроводять викуп молодой, — як різноманітні форми, що наступали одна по одній в історичній еволюції народу, відбилися на його піснях і ритуалі. Напр., «похід» молодого називають спочатку походом «польовничих» чи «розбійників», пізніше — «боярською дружиною», а далі — «татами» або просто «невірою», а потім ще буде «Литва», «Ляхи», «козаки», а нарешті мішани. (Чубинський, 1966: Вовк, 271).

Подарунки — шлюбна плата родові молодой. Після того, як молодий сів на призначене йому місце біля молодой, починається розподіл подарунків між її ріднею, в супроводі різних церемоній та благословення. Тут бачимо залишки стародавнього «викупного» або — точніше — платню молодого цілому родові молодой. Дружба або старший боярин, доставши благословення від старости, кладе окремо кожний подарунок на полумисок із весільною шишкою, і урочисто викликає того, кому подарунок призначений: «Чи є в хаті такий-то родич молодой? Молодий і молода, сват і свашка і я просимо прийняти цей почесний подарунок». Ця урочистість, звичайно, ритуальна, тому відбувається і «реєстрація» подарунків — «писар» пише символічно віником на стелі подароване.

Після розподілу подарунків молодого, мати молодой йде до комори і приносить повне відро вишитих рушників. Дає їх старшому бояринові, що кладе кожного рушника окремо на тарілку і розподіляє їх між всією ріднею молодого, в супроводі пісень хору. Хв. Вовк з цього приводу каже: «Тому, що подарунки від молодой бувають завжди тільки рушники, то можна, здається, гадати, що ми маємо тут тільки ще раз повторену церемонію «в'язання», пристосованого тепер до цілої родини» (Хв. Вовк, Студії, стор. 274).

Але власне тут не зовсім ясно, з якою метою мають «в'язати» цілий рід молодого? Не відомо також, як у ті часи, коли відбувалось викрадання, або викуп, молодой молодим, міг бути присутнім рід молодого, щоб можна його «пов'язати», мов снопи? Це не так. Наділяє рушниками, як сказано, старший боярин, себто — дружба молодого, отже ця процедура може бути пояснена двома способами: 1) Як залишки шлюбного звичаю ма-

тріярхального устрою, коли жінка таким способом купувала собі чоловіка з іншого роду, в якому грали головну роль також жінки. Рід чи плем'я молодої платив рушниками, як річчю, що мала вартість, головним чином, для жіноцтва. Могли бути й інші міркування, про які тепер можна тільки здогадуватися.

2) Друге пояснення може бути таке, що це пізніша вставка всіляких сільських весільних церемоніймайстрів, що відповідає думці М. Грушевського в його «Історії української літератури». Він висловлює думку, що цілий весільний обряд є складений різними сільськими церемоніймайстрами, які наслідували київський шлюб. Та з тим ледве чи можна згодитися.

Розплітання коси молодої, розподіл короваю. Після закінчення церемоній з подарунками і рушниками, молодій розплітають косу і покривають її голову очіпком. Церемонія ця відбувається так: Хор просить старосту благословити розплітання коси молодої. Він благословить, молоду саджають на діжі, застеленій кожушиною. Першим підходить до молодої молодий і виймає з коси стрічку, яку бере собі. В деяких місцевостях, де дівчата носять у косах багато стрічок, напр., на Правобережжі, там мати молодої сама виймає стрічки з кіс своєї дочки. Під час цієї церемонії там співають такої пісні:

«Мати дочку годувала,
Нині ворогом їй стала,
Вийди з кіс її виймала,
Білим серпанком в'язала».

Дві свашки (молодиці), тримаючи кожна хліб під пахвою, стають біля молодої. Вони розчісують молодій волосся. При цьому одна з них зачісує наперед молодого, а потім тим же гребенем чеше волосся молодій. Свашки чешуть волосся по черзі, тричі змінюючи під час цієї церемонії хліб, кожен раз цілуючи його. Молода повинна в той час плакати.

Розплівши косу й зачесавши молодій волосся, беруть очіпок і намагаються покрити ним голову молодої. Вона борониться, зриває очіпок з голови і відкидає його від себе геть, аж на поріг хати. Коли їй це пощастить, тоді парубки, що стоять біля порога, хапають очіпок, а молодий мусить викупити його. Так вона тричі відкидає очіпок, а коли очіпок уже остаточно покрив голову молодої, до неї підходить мати з наміткою і, перехрестившись, зав'язує намітку, а іноді й просто хустку, на голові дочки. В той же час молода обов'язково плаче і це один із найдраматичніших моментів українського весілля. В той же момент від неї, символічно, відбирається дівочтво, вона стає молодичею, символом чого є саме намітка. З того ж моменту наступає вже антифонний спів, як вияв найбільшої драми, бо дотепер співав тільки хор дівочий. З одного боку виступає хор дівчат, з другого — молодіць, що складається із свашок. Обидва хори сперечаються між собою. Хор свашок алегоричною по-

етичною піснею каже молодій, що вона вже належить до молодих і мусить із цим примиритися:

«Хилися, калинонько, хилися,
Не журися, невістонько, не журися.
Обламасмо калиноньку,
Заберемо дівчиноньку»

Дівочий хор, зі свого боку, каже молодій:

«Ми зведемо калиноньку,
Не дамо ми дівчиноньки».

Тоді свашки ваблять дівчину, обіцяючи їй очіпок із перлами. Дівчата радять молодій не слухати свашок і обіцяють їй знову заплести косу і прикрасити голову вінком із перлами.

Суперечка між дівчатами й молодими триває далі. Свашки переконують молоду, що очіпок молодиці кращий, ніж дівочий вінок. А потім, вдаючи, що вичерпали вже всі аргументи, звертаються до матері молодой та просять, щоб вона виїняла стрічки з коси своєї дочки. Дівочий хор знову співає:

«Відна Маруся, жалко нам,
Що ти покликала нас на вечерю» —

Дівчата вдають, що хочуть відійти, а свашки, з боку молодого, ніби виправдуючись, співають:

«Зозуля в садочку звива собі гніздо,
А сокіл знищив його та порозкидав зозулята».

На те вони, ніби сокіл, відповідають:

«Марно гнівасься на мене,
Це не я знищив твоє гніздо
Та порозкидав твоїх зозулят.
Гніздо знищив буйний вітер,
А дітей розкидав дрібний дощик».

Молода, Маруся, і сокіл, Василь, ніби одне одному кажуть:

«Нащо ти розплів русу косу,
Нащо розігнав моїх подружок?
— Не жалуї, Марусю,
Це не я розплів твою косу,
Це твій рідний брат.
Це не я розігнав твоїх подружок,
Це старший сват».

(О. Рошкевич, стор. 34)

Після цього обряду з розплітанням коси і зав'язанням голови молодой наміткою, наступає найурочистіша церемонія — внесення і роздавання «святого короваю». Старший боярин просить старостів благословити коровай принести. Тоді йде до комори і виносить коровай. Ставши перед порогом, або на порозі хати, знову просить старостів благословити поріг переступити, і після благословення входить до хати і ставить коровай на стіл.

Під час цієї церемонії дівочий хор співає відповідних пісень, пояснюючи кожний чин весільних дійових осіб. Взагалі в українському весіллі хор є ніби головним керівником усіх дій і чинів весільних дійових осіб, між якими головні персонажі — молодий і молода — є ніби маріонетками. Вони майже не виявляють своєї волі, їх ніхто не просить, ні мати, ні дружки, ні свашки, ні старший боярин, а тільки підказують їм, або навіть наказують, що й коли треба робити. Колись у давнину хор, очевидно, представляв собою цілу громаду, або — ліпше сказати — ціле плем'я-рід, що втім, чи іншим випадку співом визначував, що мають робити його члени. Це була громадська законодавча влада.

Діставши ще раз благословення старостів на розподіл короваю між усіма присутніми, старший боярин цілує коровай і починає його крвати, як каже пісня, «золотим ножем», а піддружжій розкладає кусники на «золотій тарілці» та роздає присутнім по черзі, відповідно до віку і споріднення. Вершок короваю, на яким буває наліплена фігурка півмісяця, розкраюють надвое і дають молодим. Потім чергові куски короваю дають батькові й матері, а далі цілому родові. В той же час хор нагадує, що право до короваю має цілий рід. Одна, мабуть дуже старовинна, весільна пісня каже про звичай «запалювати свічку та шукать по всіх кутах хати, щоб переконатися, що нікого з роду не забули наділити короваєм» (Чуб., 1074). Боярин тричі запитує присутніх, чи всі одержали свою частку короваю⁴. Подаючи коровай, боярин спершу підіймає його в полумиску високо над головою, можливо, як символічне частування ним духів предків.

Після розподілу й роздачі короваю, настає останній акт весільної драми, що відбувається в хаті молодої. Починається він вечерею, що була колись ритуальною і ще нині має відповідні риси. За стіл сідають молоді так, як сиділи на посаді, себто — молодий на покуті під образами, молода — праворуч від нього, з обидвох боків — гості з весільного почту молодого, за виїмком старшого боярина, що сідає напроти молодого. Таким способом бачимо, що молода тут оточена чужим родом, або товариством молодого. Після благословення старости, подають вечерю, яка цим разом складається із звичайних страв. Але в деяких місцевостях подають страви обрядові, там, видно, утрималася дуже стара традиція. Наприклад, на Поліссі подають півня, що його печуть живого за селом, на якимсь горбочку.

Після вечері, хор дівчат піснею нагадує, що вже треба прощатися з молодою, бо вона вже відходить із їхнього товариства:

---

⁴ Треба тут підкреслити, що в московському весіллі ні короваю, ні роздачі його нема. Це вказує на те, що там основою життя не було хліборобство, а тільки звіроловство, що й вплинуло на тамошній весільний обряд.

«Прощай, прощай, уже ми йдемо,
Уже тлоє дівування з собою беремо».

(Чуб., 1130)

Так починається зворушливе прощання молодої з друзками, в супроводі плачу і поцілунків. («Нате вам, дружечки, дівоцтво мое, кужіль і вінок, і перший починок»). Старша дружка, прощаючись із молодою, бере її за руку і вдає, що хоче забрати її з собою, але молодий затримує молоду за полу одежі, і так тримає її, поки з нею попрощаються всі дівчата.

Аналогічно до цього, молодий здає боярам своє парубоцтво. У відповідній пісні співається: «Нате, вам, бояри, парубоцтво мое, стрілки і лучок, і передній топичок».

Дружки відходять, і тоді замість дружок співають уже свашки (заміжні жінки). Тут сльози молодої цілком зрозумілі: вона лишається без дружок свого дитинства і дівоцтва. Її залишили, і вона вступає в страшне, невідоме їй, нове товариство. Свашки співають, як молода покидає своїх батьків, а властиво проказують співом, що і як треба далі робити. Хор молодиць далі, як перед тим дівочий, фактично є свого роду церемоніймайстром, що завжди підказує наперед, що треба робити.

Тепер бояри виносять посаг молодої та кладуть на свій віз. Посаг, що зібраний заздалегідь, зложено в скриню. В ній лежить усе, що молода встигла приготувати для себе до свого шлюбу. Це залишилося її власністю назавжди, до якої чоловік не має жодного права. Тут знову повторюється сцена схоплення і грабунку: бояри починають хапати та тягнути на віз усе, що під руки попало, а парубки, рідня молодої, не дають, перешкоджають від'їздові, ховаючи батіг, виймаючи затички з осей воза і т. п.

Батько й мати востаннє благословлять молоду, свою дочку. Бояри садовлять її на віз, а під ноги кидають їй зв'язану чорну курку від її матері. Молодий тричі обходить навкола воза, ляскаючи батоном, і злегка, символічно, вдаряє⁵⁾ ним молоду, промовляючи: «Кидай батькові норови, а бери мої».

Так, з музикою і піснями, вирушає весільний кортеж до хати молодого.

(Закінчення в наступ. числі)

⁵⁾ Вовк пояснює ці удари молодого і його слова вже несподіваною зміною, а на мою думку, це магічне наслідування примусу. Вовк каже, що раніше вони мали ритуальне значення, подібне до ударів луперків у старому Римі під час свята Луперкалій, або до ударів медоносними батогами ашвінів в Індусів.

Проф. Григорій ВАЩЕНКО

МОРАЛЬ ХРИСТИЯНСЬКА І КОМУНІСТИЧНА

Мораль можна визначити як систему норм поведінки людини в житті особистому й суспільному. Без таких норм суспільне життя людства було б неможливим, або, стисліше, воно перетворилося б на війну всіх проти всіх, як про це писав відомий англійський філософ Гобс. В своїй поведінці людина керується певними мотивами, що залежать від її поглядів і настроїв. Той же самий учинок може мати в своїй основі різні мотиви. Наприклад, зовнішня привітність може бути мотивована щирим, добрим ставленням до іншої людини, або засобом обдурити її. В першому випадку поведінку людини можна назвати моральною, в другому — аморальною.

На засадах норм моралі, властивих тому чи іншому народові, виробляються закони, за порушення яких окремі особи притягаються до відповідальності. Але громадських законів не слід ототожнювати з мораллю. Людина може з чисто егоїстичних міркувань дотримуватись встановлених державою законів, але в своєму внутрішньому житті й особистій поведінці бути аморальною. А головне те, що мораль існує лише як вияв свободи. Тому все, що людина робить із примусу, не має зв'язку з мораллю.

Мораль зв'язана з самою природою людини, і тому існує загальнолюдська мораль. Але оскільки норми поведінки людини, особистої і суспільної, деякою мірою залежать від умов, у яких вона живе, існують системи моралі, властиві окремим народам. Оскільки ж у віруючої людини мораль міцно зв'язана з релігією, то й системи моралі великою мірою залежать від релігійних поглядів того чи іншого народу. Так, наприклад, існувала й існує різниця між мораллю індусів, що дотримуються релігії буддизму чи браманізму, і мораллю китайців, що визнають вчення Конфуція, або мораллю арабів-магометан. Виключна більшість народів Європи, Америки й Австралії дотримується християнської моралі. Християнську релігію і зв'язану з нею християнську мораль усіма засобами поборюють більшовики, намагаючись очорнити її й довести, що християнство завжди було засобом експлуатації робітників і селян з боку пануючих класів. Разом із тим більшовики трактують християнську мораль як силу реакційну, що затримує розвиток людини в житті економічному, політичному й культурному. Такі погляди на християнську релігію й мораль більшовики ширять із великою наполегливістю, використовуючи при цьому всі можливі для них заходи. Оскільки більшовицька пропаганда несе людству велике зло, визнаємо за свій обов'язок бодай коротко з'ясувати основи християнської моралі і на фактах показати, що принесло християнство людству.

Основні питання, розв'язання яких характеризує кожну систему моралі, — це питання про природу людини, основну мету її життя і критерії моральності. Всі ці питання органічно пов'язані між собою.

Таке чи інше розв'язання їх залежить перш за все від того, чи дана система моралі побудована на засадах релігії, чи вона є в своїй основі атеїстичною. Християнська мораль в основі своїй має віру в Єдиного Бога, Творця і Промислителя всього видимого й невидимого. Бог, за християнською наукою, є Абсолютна Правда, Добро і Любов. Найвищим виявом любови Бога до людини є народження Христа з образі чоловіка, Його життя, проповідь на землі і хресні страждання, що визволили людство від прокляття первородного гріха.

Про людину християнство учить, що вона є образ й подоба Божя. Природа її складається із душі і тіла. Тим часом, коли через тіло людина пов'язана з матеріальним світом, вона, маючи душу, пов'язана зі світом духовим, надчуттєвим. Людина має свої властивості, прагнення й переживання, що їх не має і не може мати тварина. Життя тварини обмежується задоволенням чисто фізичних потреб, — людина має крім того потреби вищі, духові. Вони з особливою яскравістю відбиваються в творчості людини. Тварина користується з природи, але істотно не перетворює її; людина, володіючи знаряддями праці, істотно перетворює природу. Але творчість людини не обмежується лише матеріальними речами: людина творить вартості, що підносять її над світом матеріальним. Це перш за все твори в галузі науки й мистецтва. Про колосальні творчі здібності людини, завдяки яким вона, відповідно до Слова Божого, дійсно стає володарем природи, з особливою переконливістю свідчать досягнення сучасної науки. Завдяки їм людина не тільки перетворює природу, а навіть починає володіти просторами, що відділяють землю від інших планет. Нічого подібного не має і не може мати тварина. Марксисти намагаються з'ясувати перевагу людини над твариною тим, що людина має руки. Завдяки цьому, на їх думку, людина може робити знаряддя праці, що дало їй можливість опанувати природу. Але ця думка не має під собою підстав. Мавпа теж має руки, може ще спритніші, ніж руки людини, але вона позбавлена творчості. Людина ж творить не тому, що має руки, а тому, що має безсмертну душу, яка споріднює її з вищим світом.

Як образ і подоба Божя, людина має свободу волі, що є найвищим Божим даром. Тим часом, коли тварина у своєму житті кориться інстинктам, людина, яка має теж інстинкти, може переборювати їх в ім'я вищих духових прагнень. Як вільна істота, вона може діяти в напрямку добра і в напрямку зла. Прагнення людини до зла християнська наука пояснює гріхопадінням, яке спотворило природу людини. Але в неї залишається сумління, що є голосом Божим в душі людини. Цей голос іноді буває таким міцним, що під впливом його людина може навіть пожертвувати своїм життям. Бувають випадки, коли злочинець відчуває такі муки сумління, що сам іде до суддів і розповідає про свої злочини, хоч знає, що його чекає тяжка кара. Але, крім голосу сумління, яке під впливом первородного гріха може бути спотворене, християнин має заповіді Божі, відкриті людям через пророка Мойсея і подані Христом в Євангелії. В основі християнських заповітів є любов до Бога й ближнього. Звідси — милосердність до хворих і немічних, щира допомога бідним, прощення ближнім їхніх провин, жертва своїми інтересами для блага ближніх.

На засадах такого вчення про Бога й людину християнська наука розв'язує основне питання моралі, — про мету життя людини і про мету буття взагалі.

Євангелія учить, що такою метою є Царство Боже. «Шукайте найперше Царства Божого і Правди Його, а все останнє додасться вам», — сказано в Євангелії (Мат. 6, 33). Сама Євангелія є благовістя про Царство Боже (Мат. 4, 23, 9, 35). Царство Боже — це головний зміст проповіді Христа й апостолів. Царство Боже є найбільше благо, та найдорогоцінніша перлина, для якої людина має все залишити, аби тільки знайти її.

Який же зміст повинні ми вкладати в поняття Царства Божого? Чи це є тільки царство небесне, що чекає нас в майбутньому житті, чи це є царство земне, чи воно об'єднує життя земне й небесне, тимчасове й вічне?

Юдеї чекали царства Месії, як блаженного й щасливого життя на землі, але таке розуміння Царства Божого суперечить Євангелії. «Царство моє не від світу цього», — сказав Христос. Це є царство духове, моральне. Воно, як казав Христос фарисеям, — є в середині нас. Воно «не їжа, не пиття, а праведність і мир, і радість у Святому Духові» (Ап. Павло, «Послання римлянам», 14, 17-18).

Протилежним юдейському розумінню Царства Божого є розуміння, що його можна назвати аскетичним або псевдоаскетичним. Воно є в тому, що ніби Євангелія вимагає від людини ненависті до всього земного, відмовлення від родини, від природної радості життя і т. ін. З такого розуміння Царства Божого виникає знецінення або й заперечення держави, суду, науки, мистецтва.

«Аскетизм, — пише один із представників такого розуміння Царства Божого, ієромонах Тарасій, — характеристична особливість християнства, релігії Христа й страждань... Суперечність між мирським життям і Церквою виникає із ества цих явищ і відзначена Христом, як незмінний закон життя, за який втеча від світу завжди визнавалася за найнадійніший шлях до Царства Божого» («Віра й Церква», ч. 2, стр. 297).

Такого ж розуміння Царства Божого дотримувався й наш геніальний земляк Гоголь. У своїй «Переписці з друзями» він висловлює послідовно аскетичні погляди на християнство. Він дивиться на нього виключно як на релігію особистої моралі, релігію відмовлення від світу, заглиблення в моральну самоаналізу, концентрацію думки на житті після смерті. Відповідно до цього і пастиря Церкви Гоголь уявляє собі як смиренну людину «з погаслими очима, з тихим голосом, що виходить із душі, в якій померли всі бажання світу». На думку Гоголя, Церква мусить бути далеко від світу, і доходить до такого парадоксального твердження, що «священик не повинен навіть зустрічатися з людьми інакше, як на сповіді й проповіді».

В запереченні культури в ім'я невірної зрозумілої ідеї Царства Божого пішов ще далі Лев Толстой. Все Євангельське вчення він зводить до п'яти заповітів: «не розпуставай», «не сердься», «не присягай», «не протився злому», «не воюй». На його думку, коли б люди погодилися виконувати ці заповіді, зразу припинилася б військова служба, щезло б військо, а за ним і державна влада. Щезли б війни, суди, поліція, присяга, приватна земельна власність, податки, націоналізм і

капіталізм, щезла б і Церква, яка, на думку Толстого, підтримує неправдиве християнство. Так саме Толстой заперечує науку й мистецтво, називаючи їх «мильними пузирями», або навіть «ні до чого не потрібною чепухою». Замість того він закликає людство до «опрощення», себто до примітивного життя серед природи, й до фізичної праці.

Отже, вчення Толстого, з одного боку, наближається до юдейського розуміння Царства Божого, бо він має на увазі життя людини на землі, а з другого, воно має багато спільного з ученням тих що стоять на засадах аскетичного розуміння християнства.

І те й друге розуміння суперечить духові Євангелії. Святе Письмо учить, що Царство Боже є виявом любови й премудрости Божої. Але воно вказує на те, що в побудові його бере участь і розумна людська особливість. «Шукайте Царства Божого», — учить Христос, і це шукання Царства Божого починається ще у цьому житті. В молитві Господній сказано: «Нехай прийде Царство Твоє, нехай буде Воля Твоя, як на небі, так і на землі».

Христос уподібнює Царство Боже до зерна гірчинного, що поступово виростає в могутнє дерево, у віттях якого знаходять для себе притулок птахи. Першим чинником розвитку Царства Божого є Слово Боже. Але подібно, як насіння дає неодинаковий ріст рослини в залежності від того, на який ґрунт воно попало, так і Слово Боже дає неоднакові наслідки в залежності від того, яке серце його прийняло. А в притчах про розбійників у винограднику і про таланти Христос ясно вказує на те, що в розбудові Царства Божого бере участь і людина своїми добрими ділами. Щодо обсягу Царства Божого, то воно починається з окремої людини або окремих людей, що сприйняли Слово Боже й живуть по ньому. Такими були в першу чергу Апостоли. Але поступово воно поширюється, і в нього включаються народи, а далі і вся людність.

На цьому не обмежується Царство Боже. Почавшись із мікрокосму, воно переходить і на макрокосм, цілий світ і на те, що в ньому. Біблія учить, що між людиною й природою є міцний зв'язок. Гріхопадіння людини відбилосся також і на природі. Тому з наближенням людини до Бога зміниться й природа. Прийде, як каже Апостол Петро, «нове небо і нова земля». Це буде той момент, коли Бог «буде у всьому, і все в Ньому» («Перше послання до Коринтіян», XV, 28).

Отже Царство Боже має космічний характер. Царство Боже не можна ототожнювати лише з поширенням християнства. Вчення Христа є найважливішим чинником розвитку Царства Божого, але не всі ті, що кажуть «Господи, Господи» увійдуть у Царство Боже. Належать до нього тільки ті, хто слухає Слово Боже й виконує Волю Його. Отже, розвиток і поширення Царства Божого на землі треба розуміти, як такий стан людства, коли воно всі сили сконцентрує на тому, щоб усе життя як окремих людей, так і суспільства, було пропийнате духом Христовим.

Тому можемо дати таке визначення Царства Божого. Царство Боже є такий найдосконаліший, керований Божим Провидінням лад в житті окремої людини й суспільства, в якому здійснюється Правда Божа і при якому людство перебуває в блаженному єднанні з Богом.

Таке розуміння Царства Божого дає нам підставу для розв'язування наступних питань:

- 1) Церква і держава.
- 2) Культура, цивілізація й християнство.
- 3) Земні блага й християнство.
- 4) Війна й християнство.

Докладне розв'язання кожного з цих питань вимагає окремої монографії. За браком місця ми обмежимося короткими відомостями на кожне з поставлених вище питань.

Перше з них — відношення між Церквою і державою. Відповідь на нього дав Христос, коли сказав: «Царство моє не від світу цього». Або, коли на запитання фарисеїв, чи платити данину кесареві, Христос відповів: «Віддайте кесареві кесареві, а боже Богові». Цим Христос поклав межу між Церквою й державою. Ці дві інституції мають, поперше, різні завдання. Завдання Церкви — в першу чергу піклуватися про душі віруючих, про виховання їх в дусі вчення Христового, про наближення їх до Христа, про єднання їх з Христом. Держава в першу чергу має завдання дбати про лад в суспільстві, захищати права й свободу кожного з членів його, дбати про матеріальний добробут громадян, захищати життя й права їх перед чужинцями.

Різняться Церква й держава також щодо обсягу своєї діяльності. Держава обмежується територією, що її посідає нарід або якась група народів. Церква Вселенська, інакше, вона включає в себе членів, що живуть на земній кулі, незалежно від їх національності й території посідання. Мало того, Церква вміщає в собі не тільки тих, хто живе на землі, а й тих, хто перебуває в житті вічному. Нарешті, є різниця і в способі впливу на своїх членів. Держава, принаймні в сучасному її стані, вживає методів примусу, коли цього потребують обставини. Церква не вживає їх і діє тільки шляхом переконання й прикладів.

Але це не означає, що між Церквою й державою не мусить бути ніякого зв'язку, а тим більше не означає, що між ними мусить бути якийсь антагонізм. Христос не заборонив платити данину кесареві, а Апостол Павло пише:

«Володар — Божий слуга тобі на добро. А як чиниш ти зло, то бійся, бо даром він носить меча, він бо — Божий слуга, месник у гніві злочинцеві. Тому треба коритись не тільки через гнів, а й через сумління. Через це ви й податки даєте, бо вони — слуги Божі, саме тим завжди зайняті. Тож віддайте належне всім: кому податок — податок, кому мито — мито, кому страх — страх, кому честь — честь» («Послання до Коринтіян», XIII, 4-7).

В такому ж дусі повчав вірних і Апостол Петро. В соборному посланні він пише: «Коріться кожному людському зарядженню ради Господа, — чи то цареві, як найвищому, чи то володарям, як від нього поставленим для карання злочинців та для похвальби добродійців. Бо така воля Божа, щоб добродійці галували неучтво нерозумних людей» (11, 13-15).

А коли державна влада, як сказано у Святому Письмі, є від Бога, то між Церквою й державою мусить бути співробітництво. В чім воно є, це можна з'ясувати, базуючись на Євангельській науці про Царство Боже.

Як сказано вище, Царство Боже має універсальний, космічний характер; воно охоплює собою все Боже творіння, світ видимий і невидимий,

значить, охоплює собою й державу. Звідси роля держави в побудові Царства Божого. Вона є одним з важливих середників Царства Божого на землі й у підготовці Царства Божого на небі. Це не означає, що Церква мусить підкорити собі державу і взяти в свої руки світську владу. Але Церква не мусить стояти осторонь від держави й бути байдужою до того, що діється на терені її. Застосовуючи духовний вплив, вона допомагає державі здійснювати її завдання, згідно з Правдою Божою, і цим сприяє наближенню Царства Божого на землі. Ісус Христос не є правителем народів у земному розумінні, і Його Царство не від світу цього. Але від Нього виходить благословення на царства й народи земні, а християнство допомагає їм сповняти також і свої земні завдання. Такий ідеал наших бажань і наших сповідань. Народ, що вільно й благочестиво схиляється перед Богом і Спасителем, і в бадьорій, радісній християнській вірі творить діла свого призначення, і держава, що так улаштовує свої земні діла, щоб давати можливість християнству впливати на всю різноманітність національного й державного життя. (Лютарт: «Апологія християнства», стор. 494). Конкретно, держава в напрямку допомоги Церкві має виконувати такі завдання:

- 1) Сприяти поширенню й зміцненню християнства як на своїй території, так і на інших територіях;
- 2) Сприяти своєму народові виконувати його призначення;
- 3) Сприяти об'єднанню народів на ґрунті спільних прагнень до мирного життя й творчості в дусі християнства;
- 4) Прагнути до того, щоб у всіх громадських установах здійснювали заповіді Христа.

Щоб держава мала можливість виконувати перше з цих завдань, потрібно, щоб вона була організаційно зв'язана з Церквою. Відділення Церкви від держави, за винятком хіба держав з багатонаціональним складом і великою різницею віровизнань, як це має місце в США, завжди було наслідком байдужого, а то й ворожого ставлення влади до християнства. В християнській державі християнська релігія мусить бути панівною і користуватися підтримкою держави. Але при цьому треба зазначити, що держава не може порушувати свободи віровизнання громадян і силою нав'язувати їм релігію.

Відомо, що Констянтин Великий об'явивши християнство державною релігією, не забороняв своїм підданцям дотримуватися поганських культів. Держава тільки допомагає Церкві виконувати її місію в поширванні й зміцненні християнства.

Благодійний вплив Церкви на державу виявляється в тому, що дух християнства починає панувати в державних установах, як, наприклад, в суді, в адміністрації, в суспільних відношеннях. Держава не може обійтися без суду, війська, поліції і т. ін., бо поки є зло, потрібна й боротьба з ним і не тільки засобами переконання, а й примусу. Політика непротиплення злу, що її проповідував Толстой, привела б до повної анархії і до такого зростання злочинів, що люди обернулися б у хижих звірів. Але може бути різне ставлення до злочинців. Воно може бути безоглядно жорстоке, коли злочинець в очах караючої влади перестас вже бути людиною; але може бути і людяно милосердним, коли суддя,

караючи злочинця, не мститися, а лише стає на захист суспільства і все ж таки не забуває, що й злочинець людина.

Так саме Церква вносить правду й гуманність й у відношення між народами.

В світлі вчення про Царство Боже розв'язується й питання про відношення між християнством, з одного боку, і наукою й мистецтвом, з другого. Розум, творчі здібності людини, її любов до істини й краси — це високий дар Божий, яким людина відрізняється від тварини. Розвиток цих здібностей не тільки не перечить християнству та ідеї Царства Божого, а навпаки, є одною з важливих передумов поширення, поглиблення й вірного розуміння високого вчення Христа

Але не всяка наука сприяє поширенню й поглибленню Царства Божого на землі. Цього перш за все не можна сказати про науку матеріялістичну й атеїстичну.

Дуже складне третє з поставлених нами питань, а саме питання про відношення християнства до земних благ і земних радощів.

Христос учить: «Не збирайте собі скарби на землі, а збирайте скарби на небі, бо де скарби ваші там і серце ваше».

Христос і Апостоли засуджують захоплення земними благами й земним задоволенням. Між християнськими святими було багато аскетів, що відмовились від родини, майна і радощів земних, ішли в пустелі й монастирі і жили там у молитві й пості. З цього роблять висновок, що християнство є виключно релігійою аскетизму.

Але при глибшому вдумуванні в Євангельське вчення взагалі й в учення про Царство Боже зокрема, виявляється, що таке розуміння не відповідає самому духові християнства. Суворий аскетизм, в основі якого лежить заперечення всього земного, як в природі своїй гріховного й злого, властивий не християнству, а буддизмові. Саме Будда вчив про нірвану, як мету життя. Нірвана — це такий стан, коли людина відмовляється не тільки від радощів життя, не тільки від світу, а й від свідомості, від свого «я», розпливаючись у безмежному бутті. Це релігія найглибшого песимізму. В буддійському аскетизмі є багато егоїзму, бо буддійський аскет забуває про світ і людей. Християнство, навпаки, є релігією чистої радості. Все, що існує, є Боже творіння й має в собі відбитку Творця. Немає в світі злого, що було б таким за самою своєю природою. Зло прийшло разом із гріхом. Отже, християнство засуджує лише те, що є перекрученням природи або що спричиняє зло іншим. Разом із тим християнство стоїть на засадах ієрархії вартостей. З цього погляду небесне стоїть вище земного, духове — вище тілесного. Християнин мусить у першу чергу прагнути до благ духових, а потім уже до матеріяльних і тілесних, оскільки вони не заперечують благ духових. Звідси християнин мусить панувати над своїм тілом і над своїми пристрастями. Коли ж така перемога над ними не можлива в умовах звичайного світського життя, він іде в пустелю або в монастир. Але такий аскетизм, себто зречення свого егоїстичного «я», можливий і в умовах мирського, зокрема родинного життя. Про це писав і Василій Великий, засновник і організатор життя монастирського.

Але й монах-християнин, навіть пустельник, не зрікається зовсім, як монах буддійський, людей і світу. В пустелю він іде не в ім'я егоїстич-

ного піклування лише про спасіння своєї душі, а в ім'я любови до Бога й ближнього. Тому видатні аскети християнські не тільки молилися за своїх світських братів, а й мали спілкування з ними, навчали їх віри Христової і правди Його. А дехто з пустельників у тяжкі хвилини народного життя залишав свої келії й ішов до світських людей, щоб наставляти їх на путь правди. Таким, наприклад, був Св. Теодозій Печерський. Отже, «християнський аскетизм має за свою мету не заперечення природного життя, а його освячення, не ослаблення плоті, а зміцнення духу для преображення плоті». (Світлов, «Ідея Царства Божого»).

Такий аскетизм не є зреченням всяких радощів життя. Це лише заміна радощів тілесних радощами духовними, що не тільки чистіші, а й інтенсивніші й тривкіші, ніж перші. Доказом цього можуть бути переживання мучеників у перші часи християнства. Вони йшли на страшну смерть не тільки без страху, а й з великою радістю. Прагнення до Христа, віра у вічне блаженство з Ним, були у них настільки сильні, що перемагали страх перед смертю й муками. Про це дуже яскраво й переконливо писав Ігнатій Богоносець до своєї пастви з дороги до Риму, куди його везли на страту в цирку.

Але аскетизм, відмовлення від радощів життя не є обов'язком для кожного християнина. «Той, хто може вмістити, хай вмістить». Уведені в певні рамки, що не роблять людини рабом плоті, земні радощі вповні припустимі для християнства. Сам Христос брав участь у мирних радощах, коли був на весіллі в Кані Галілейській, або гостював у Лазаря.

Апостол Павло у «Посланні до Коринтіян» пише: «Я бажаю, щоб всі ви були, як я (себто нежонатими). Але кожен має своє дарування від Бога. Один таке, другий інакше. Неодруженим і вдовам кажу: добре їм залишитися, як я. Але, коли хто не може втриматися, нехай одружується, бо краще одружитися, ніж розпалюватися» (IX, 7).

З питанням про відношення християнства до земних радощів зв'язане питанням про багатство і бідність, про розподіл земних благ, що стають за одне з важливих джерел цих радощів.

Питання це особливо гостро стоїть у наші часи, в періоді шаленого розвитку капіталізму. Останній характеризується тим, що в руках порівняно невеликої кількості людей концентруються величезні багатства — землі, фабрики, заводи, а інші не мають нічого і терплять злидні; одні працюють, а інші використовують наслідки їхньої праці. Ось як змальовує цей стан суспільства Генрі Джордж. «В галасливих столицях, на вулицях, залитих асфальтом і осяяних електричними сонцями, ми, як і скрізь, зустрічаємо зморені, похмурі, зловісні обличчя. Серед найбільшого скупчення багатства люди умирають із голоду, і хворі діти сунуть висохлі груди матерів».

За таких умовин досягнення науки в галузі матеріальної культури, винаходи в галузі техніки, замість користі, нерідко стають на шкоду масам робітників. Капіталісти, застосовуючи удосконалені машини, мають можливість скорочувати кількість робітників, не зменшуючи, а навіть збільшуючи свої прибутки. Звідки — збільшення кількості безробітних і зменшення матеріального добробуту мас.

Але крім матеріальних терпінь великої кількості населення, нерівний розподіл багатства веде за собою і шкоди моральні. Робітник у сучасних

умовах виробництва обертається в машину або навіть на придаток до неї; одноманітна тяжка праця убиває у нього всякі вищі духові інтереси; залишається лише прагнення якось вижити, не вмерти з голоду. З другого боку, багаті, позбавлені потреби працювати, віддаються втіхам матеріального життя, чужі до будь-яких духових інтересів, або повні жадоби до життя. Всі сили свої вони присвячують на те, щоб ще збільшити свої прибутки. Отже, між цими двома класами людей утворюється прірва, що призводить до взаємної ворожнечі й боротьби.

Коли до цього ще додати жорстоку конкуренцію між самими капіталістами, то мусимо погодитись, що капіталізм це жорстока боротьба за матеріальні блага. Як же слід дивитися на багатство й бідність з погляду Євангельського вчення?

Одні з богословів стоять на тому, що Євангелія обмежується тільки сферою внутрішнього духового життя і не порушує питань земного існування. «Євангелія стоїть вище питань земного розвитку, предметом її піклувань є не речі, а душі людей», — пише відомий німецький філософ Гарнак.

Інші, навпаки, в Євангелії бачать переважно соціальну доктрину, а в особі Христа вбачають соціального реформатора, а деякі навіть соціаліста і комуніста (Кавтський). Саме виникнення християнства вони пояснюють як наслідок розвитку павперизму за часів Римської імперії, що викликав громадський рух, очолений Христом.

І те й друге розуміння Євангелія не є правдиве. Місія Христа є не в тому, щоб розв'язати соціально-економічні питання земного життя. Він прийшов для того, щоб заснувати Царство Боже, спочатку на землі, а потім на небі. І тому духове він ставить вище, ніж тілесне, небесне вище, ніж земне. Але Він не заперечує земного, — тілесного, лише визнає за ним підрядну роллю.

Тому християнство не може зовсім байдуже ставитися до того, що діється на ґрунті матеріальних відносин між людьми. Зокрема, воно не може байдуже ставитися до того, що значна частина людства терпить великі злидні і тому не може жити справжнім людським життям; що через велику економічну нерівність у світі панує заздрість, ворожнеча й різні злочини. І хоч місія Христа мала переважно духовий характер, Він давав настанови і щодо життя матеріального.

Так, коли, наприклад, багатий юнак спитав Його, чого йому (юнакові) бракує, щоб мати життя вічне, Христос сказав йому: «Коли хочеш бути досконалим, піди, продай майно своє та роздай убогим і матимеш скарби небесні. Потім приходи та йди вслід за Мною». Почувши такі слова, юнак відійшов, засмутившись, бо мав великі маєтки. Христос же сказав своїм учням: «По правді кажу вам, що не легко багатий увійде до Царства Небесного. І ще кажу вам: верблюдові легше пройти через вушко голки, ніж багатому в Боже Царство» (Єван. Матвія, XIX, 20-24).

Але, чи означають слова Христа, що він визнає всяке майно за зло? Таке розуміння їх було б невірним. Христос не сказав юнакові, щоб він просто знищив свої маєтки, а щоб роздав їх убогим. Значить, вони не є злі самі по собі. І юнака Він засудив не тому, що той володів маєтками, а тому, що він ставив їх вище Царства Небесного, блага матеріальні ставив вище благ духових.

Така ж думка про матеріальні блага є в основі притчі про багача, що зібрав великий врожай і сказав собі: «Зламаю комори мої і збудую більші, і зберу туди все збіжжя моє, і все добро моє. І скажу душі своїй: Душе! Багато добра лежить у тебе на многі літа. Будь спокійна: їж, пий, веселись. Але Господь сказав йому: «Нерозумний! Цієї ночі душу твою візьмуть у тебе, кому ж достанеться те, що ти заготовив?» (Єв. Луки, XII, 16-20).

Отже, виходячи з євангельського розуміння матеріальних благ, слід сказати, що християнство не може не засуджувати сучасного суспільно-економічного ладу. Не може не засуджувати того, що значна частина сучасного суспільства, як той євангельський багач, тільки й живе думками про своє багатство й чисто матеріальні втіхи, зовсім не думаючи про тих, хто, живучи у великих злиднях і, виснажуючи свої сили, не має можливості задовольнити свої найменші духові потреби.

Але виникає питання: чи не є євангельське вчення соціалістичною або навіть комуністичною доктриною? Ми вже писали раніш, що християнство не принесло в світ якоїсь політично-економічної системи; а разом з тим треба відзначити, що соціалізм, а тим більше комунізм не відповідають самому духові християнства. Соціалізм з усіма його відмінами це така форма суспільного життя, за якої суспільство має виключний примат перед особистістю. Мартенсен порівнює соціалістичне суспільство як відношення особистості з океаном. Окремі особистості — це, так би мовити, краплини. Реальним залишається сам океан із його вічним рухом. Якою мірою знецінюється людина при соціалістичному устрою, про це свідчить жажлива советська дійсність. Нехай не кажуть, що советський устрій не є соціалістичний. В інших умовах соціалізм може був би не таким до краю жорстоким, але в основному мало відрізнявся б від соціалізму советського. Християнство не знижує особистості, навпаки, підносить її та її свободу. Людина є образ і подоба Бога і тому не може бути засобом не тільки для іншої особистості, а й для суспільства.

А проте християнство не є й система індивідуалістична. Християнство органічно поєднує соціальне з індивідуальним. Як релігія любови, воно є основою такого ідеального суспільного ладу, при якому особистість не замикається в собі, а віддає себе на служіння ближнім, в той час, як і суспільство не тільки не пригнічує особистості, а й створює умови для розвитку й розкриття вкладених у неї сил і здібностей. В такому ж дусі можна розв'язувати економічні питання сучасного суспільства. Християнство не може миритися з сучасним економічним ладом, — тим більше, що він призводить до жорстокої класової боротьби. Він розпалює в суспільстві взаємну ненависть і злобу, а це, своєю чергою, утворює ґрунт для поширення комунізму, що загрожує всесвітньою катастрофою.

Але християнство не може виправдувати і такий лад, коли всі примусово позбавляються власності і стають рабами держави, а фактично рабами невеликої кількості осіб, що тримають у своїх руках владу.

З погляду християнства був би бажаний такий економічний устрій, при якому власність була б обмежена й розподілена так, щоб кожний член суспільства мав можливість своєю працею забезпечити собі людське існування. Власність не мусить розглядатись як абсолютна. Власник не

має права псувати власність на шкоду суспільства. Наприклад, власник не має права нещадно вирубувати свої ліси. Він несе відповідальність перед державою й суспільством за те, як він використовує свою власність. Він мусить дивитися на свою працю не лише як на засіб забезпечити свої особисті потреби, а і як на службу державі й суспільству. Своєю чергою держава й суспільство мусять стежити за тим, щоб кожен член суспільства виконував свої громадські й державні обов'язки, і щоб не було експлуатації людини людиною. Крім того, держава й суспільство мусять дбати про такий лад, щоб у кожного члена суспільства поза працею залишався час для задоволення духових потреб. Велику роль у цьому може відіграти правильне використання машин і технічних винаходів, що до цього часу служили переважно лише засобом експлуатації працюючих мас.

Реалізація такого устрою можлива при тісній співпраці Церкви, держави й суспільства. Роль Церкви має бути в тому, щоб виховувати й перевиховувати своїх членів у дусі християнської любови й правди.

Останнє питання, що ми його поставили, є християнство і війна.

Само собою зрозуміло, що християнство, як релігія любови, не може в принципі не засуджувати війни. Але разом із тим між окремими народами й державами існують такі відношення, що коли б якась із держав зовсім відмовилася збройно захищати себе сама або в союзі з іншими державами, вона швидко була б опанована чужинцями, і її населення опинилося б на становищі рабів. Такі відношення між державами пояснюються тим, що в них ще не відбився благодійний вплив християнства. Так, як і в старовинні часи, у відношеннях між державами панує право сильного. І коли в суспільних відношеннях громадська думка вимагає від кожного члена суспільства певної гуманності, чесноти й справедливості, то в міжнародних відношеннях, навпаки, людяність часто керується крайнім егоїзмом. Підступ, обман на користь своєї держави тбо народу в деяких дипломатів визнається за щось цілком позитивне, коли від них своя держава або нарід мають користь. В дипломатії й досі панує дух Макіавеллі, автора антиморального й антихристиянського твору «Володар». Такої кількості жертв, такої неймовірної рубнації, такого безоглядного нищення здобутків культури й найцінніших пам'яток іт, якими супроводилась остання війна, світ ще ніколи не зазнав. Але жах не тільки в самому факті кривавої жорстокості й рубнації, а ще й в тому, що все це робилося не в запалі боротьби, а цілком свідомо й планоно, при чому під все це підводилася «теоретична база», як це робили німецькі нацисти, а тепер роблять московські большевики.

Християнство не може не засуджувати всього цього, як вияву духу злоби. Але воно не може засуджувати нарід, що зі зброєю в руках захищає себе від напасника. В Євангелії сказано: «Більше тієї любови нічого немає, як хто душу свою положить за друзів своїх». А такими в першу чергу є ті, що поклали голови свої за свій нарід.

Серед святих, що їх прославляє Церква, немало є воїнів, а Юрій Побідоносець є патроном нашого народу.

(Далі буде)

Анатолій БЕДРІЙ

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ І ХРИСТІЯНСТВО

(Порядком обговорення)

В українській політичній думці була і є постійно актуальна тема про відношення між націоналізмом і християнством. На цю тему є чимало різних поглядів, часто й протилежних, що заперечують один одного. До таких, на нашу думку, помилкових поглядів, що їх доцільно спростувати, належать:

1) Теза, що ідеологія українського націоналізму заперечує ідеологію християнську.

2) Твердження, що програма Організації Українських Націоналістів (ОУН) не ґрунтується на християнських принципах.

3) Зловмисне розповсюдження поглядів, начебто націоналістична етика суперечить етиці християнській і що в минулому український націоналістичний рух допустився багатьох нехристиянських учинків.

4) Закид, що внутрішня політика націоналістів не ведеться на християнських засадах.

Наслідком таких неслухних, у багатьох випадках зловмисних поглядів є те, що між українським суспільством розповсюджуються фальшиві, а з погляду національного — обмежені й шкідливі тенденції ідеологічного, програмового, політичного й виховного напрямків. До таких негативних проявів треба зарахувати:

1) Заснування таких українських ідеологічних товариств, що своєю суттю і діяльністю заперечують соборницький принцип. У таких товариствах всеукраїнський національний аспект підмінюється приматом провінційальної або обезнаціональненої конфесійно-теологічної проблематики. Націоналізм, як явище загальнонаціональне, не визнає ні фізичних, ні духовних меж в українському народі, накинених нам окупантами України чи взагалі ворожими, антиукраїнськими силами. Тим більше тепер, коли наша національно-визвольна боротьба проти московсько-більшовицького безбожницького імперіялізму має всі прикмети Хрестоносної боротьби, намагання відокремити справи релігійні від справ національних, чи навпаки, є виразно шкідливе як для української нації, так і для відродження християнства в Україні. В сучасних умовах визволення Церкви в Україні не можливе без національно-політичного визволення українського народу. Це повинно переконати всіх, навіть тих, що ігнорують наші історичні національно-християнські традиції, бо пов'язання християнства з українським націоналізмом становить сьогодні могутню зброю проти московсько-більшовицького безбожництва і загартування.

2) Друга хибна тенденція — це відмежовування християнства від націоналізму, з чого випливає трактування українського націоналізму, як явища цілком «світського», що не має жодного відношення до християнства.

янства. Так поширюється погляд, що українські церковні діячі не повинні співпрацювати з українським націоналістичним рухом, що його треба ігнорувати, а то й відтягати від нього вірних Церкви. З другого ж боку розповсюджуються думки, що націоналісти мають бути неутральні чи пасивно-байдужі до справ християнства. Перший погляд розповсюджують деякі люди з галицьких консервативно-церковних кіл, а другий — люди з матеріялістичним, нехристиянським світоглядом.

3) Інша група людей заступає погляд, що у визвольній антикомуністичній боротьбі в українській дійсності — релігія не має значення. Найкраща зброя, на думку цих людей, це справедлива соціально-економічна програма впарі з політикою сили Заходу, себто його війни проти большевиків. Вони не визнають ідеологічної війни і національних революцій, як головних засобів для повалення московського комунізму.

4) Врешті, певна група націоналістів уважає націоналізм за таке універсальне явище, що його не можна поєднати з християнством. Такий неонаціоналізм мав би заступити християнську релігію своєрідною «націоналістичною релігією», а з цього виникає погляд, що націоналістична ідеологія є ніби протиставленням до християнської ідеології. Як для деяких церковних діячів націоналізм є тільки «світською» справою, deprавацією Вселенської Церкви, так для таких націоналістів християнство є «приватною» справою, а не справою цілої нації і її членів.

Щоб з'ясувати наш погляд, як треба розуміти взаємовідношення між українським націоналістичним рухом і християнством, почнемо від Постанов, схвалених Великими Зборами ОУН. Вже в Постановах Першого Великого Збору ОУН (1929) зазначено, що українська держава «стане на становищі повної волі релігійної совісті» і «...співпрацюватиме з українським духовенством різних культів у справах морального виховання нації». Особливо чітко з'ясоване це питання в Постановах П'ятої Конференції ЗЧ ОУН, в яких, між іншим, сказано: «ОУН змагається за ідеал християнської України, визнає і захищає християнський світогляд, що від тисячоліття формує українську духовність». Тут же читаємо: «Українська націоналістична ідеологія, базуючись на ідеалістичних первнях, що домінують в українській духовості, стоїть на позиціях ідеалістичного світогляду і протиставиться всім матеріялістичним напрямкам, зокрема накинуваному українській нації марксизмові».

В Постановах Третього Надзвичайного Великого Збору ОУН, уточнених Конференцією з червня 1950 р., негативно оцінюється саме антихристиянські рухи: «ОУН з усією рішучістю бореться проти інтернаціональних та фашистсько-націонал-соціалістичних програм..., ми проти російсько-комуно-большевизму». Отже тут мова йде не про пасивне ставлення до нехристиянських і протихристиянських рухів, а про боротьбу з їх ідеологіями і програмами. Таким способом український націоналізм має риси і воюючого християнізму.

В програмі ОУН бачимо, що вона «за вільне визнання і виконування культів, які не суперечать громадській моралі... за відокремлення церковних організацій від держави». Коли відкинемо зловмисні, фальшиві інтерпретації, то правдивий зміст наведених слів такий: ОУН є проти накидування політичною партією чи урядом будь-якої контролі над Церквою, що має діяти в рамках держави самостійно, а уряд буде

сприяти її повному розвитку. Таким способом ОУН трактує релігійні справи наскрізь позитивно, в аспекті всенациональному. Вона визнає толеранцію різних інтелектуальних течій і вони можуть захищати й розповсюджувати свої погляди, але головне місце в Українській державі буде мати, очевидно, Церква. Таке трактування цих питань, думасмо, є вповні згідне з християнськими засадами.

Як свідчить історія Українського Націоналістичного Руху про його ставлення до християнства? В Маніфесті ОУН напередодні війни (з грудня 1940 р.) сказано так: «Боремось за гідність і свободу людини, за право визнавати одверто всі переконання, за свободу всіх віросповідань, за повну свободу совісті». Негайно після відновлення Актом 30-го червня 1941 р. Української держави, ОУН навізала тісну співпрацю з Українською Православною і Українською Греко-Католицькою Церквами. Українська Визвольна Рада визнала Покровителькою УПА Божу Матір і день 14-го жовтня встановила святом Покрови. В найважливішому документі Українського націоналістичного Руху в Україні — у «Зверненні Воюючої України» — перед підписом Провідника ОУН є підпис Голови Української Підпільної Церкви, як одночасного члена УТВР.

Ці приклади, що вибрані з безлічі інших, більших і менших, свідчать про тісну співпрацю українського націоналізму з християнством, яке він трактує як необхідний головний духовий складник української нації.

Український націоналізм є рухом ідеологічним. Отже придивімся ближче, чи ідеологія українського націоналізму може суперечити християнській ідеології. Український націоналізм ставить собі за мету визволити український народ і всі його християнські, культурні й національні сили з ярма московського безбожницького комунізму. Чи ж це не є християнська ідеологія? Хто відкидає її, той заступає дуже сумнівні християнські цінності. Інші ідеологічні українські групи, які ставляться пасивно до християнства, були толеровані українським народом остільки, оскільки їх діяльність не шкодила нації і Церкві. З цієї історичної української традиції випливає і визнання в програмі ОУН «свободи совісті кожної людини».

Чи християнська ідеологія може визнати правдивим християнином того, хто крайній егоїст, анархіст, матеріяліст, марксист чи космополіт? Очевидно, ні! А людина з такими прикметами не може бути і українським націоналістом. Прикмети націоналіста — це прикмети християнського ідеалізму. Очевидно, не всі націоналісти високоосвічені в питаннях теології, соціології, філософії, етики і т. п., але всі націоналісти намагаються здобути ідеологічне знання і розповсюдити його в найширших колах суспільства. Знання є засобом суспільства в його прямванні до кращої майбутності, а ідеологія дає йому загальне поняття про всі найважливіші правди-ідеї.

Українські націоналісти визнають християнську ідеологію, бо визнають Бога за основу всього життя, людину за інтелектуальну, але обмежену істоту, що має свободну волю і спроможна творчо діяти. Церкву і релігію за абсолютно необхідні духовні цінності, націю за органічно-природну суспільну групу, державу за найвищу форму суспільної організації, класи за природні суспільно-економічні групи всередині нації, ідею соборності за правдивий альтруїстичний вплив членів нації, боротьбу за

власну суверенну соборну державу за найвищу чесноту членів поневоленого народу.

З усіх цих ідей тільки дві ніби незгідні з християнством, а саме: існування нації та примат боротьби за національну державу. Але як існує родина і християнська наука не тільки стверджує цей факт, а й захищає родину, як основу людського життя, так само існує і нація, як суспільний природний твір, який не перешкоджає одиниці, членові нації, прямувати до її християнської мети життя; навпаки — сприяє їй у цьому. Національна держава є формою свободного вияву нації, творчих зусиль усіх її членів, отже сприяє і духовним інтересам одиниці, що є складовою частиною нації.

Український нарід зможе найкраще виявити свої християнські прагнення тільки у своїй національній християнській державі. В цьому ми переконалися на наших історичних фактах. Тому в сучасну пору боротьба за відновлення Української держави, як боротьба за національно-політичне визволення, є одночасно боротьбою за визволення християнства в Україні. Тому і з погляду християнського боротьба за Українську державу є нашим найважливішим завданням. Заперечування цього принципу було б нехристиянським егоізмом.

Українські націоналісти, як ми вже згадували, за підставу суспільних організацій визнають соборницький принцип, бо любов брата до брата, синів одного народу, є правдивим християнським виявом. Отже і в цьому випадку всеукраїнський, соборницький, принцип згідний з християнською ідеологією.

В боротьбі за Українську державу нашим головним ворогом є московський імперіалізм із його сучасною марксистсько-комуністичною ідеологією, себто ідеологією антихристиянською. Наша ідеологічна зброя антиімперська, антикомуністична, отже також згідна з ідеологією християнства. Московські комуністи намагаються знищити нашу національну християнську культуру, яку ми захищаємо. Як бачимо, наша боротьба проти Москви сполучає в собі два елементи: боротьбу за волю і державність українського народу і боротьбу за розквіт християнської культури в Україні. А з досвіду нашої історії знаємо, що вільне християнство в Україні можливе тільки в національній Українській державі. Іншими словами, українська християнська культура не може розвиватися в поневоленій Україні, а Церква в поневоленій Україні буде завжди під тиском чужих, ворожих українському народові сил. Національні прагнення, віра, християнство, боротьба за спільні національні й Божі ідеали сполучуються і тут в одне.

Є ще два інші питання, що належать до теми нашої статті. Перше, чи «нація є понад усе»? Друге — чи революційна етика є антихристиянська? Перший погляд, спрощений до висновку, що нація вище єства від Бога — нісенітниця. Але неслухним є також погляд, що служба Церкві не може бути сполучена із службою нації, тим більше коли вона поневолена. В добу поневолення нації, перенаголошування інтересів Церкви над інтересами нації, що провадить до космополітизму, однаково шкідливе і для української нації, і для Церкви нашого обряду.

Відповідаючи на друге питання, чи революційна етика є антихристиянська, треба найперше взяти до уваги мету самої революції, вартість

її ідеалів. Мета української національної революції — розвал Московсько-більшевицької імперії, її ідеал — християнська, самостійна й соборна Україна. Щоб знищити Московську імперію і її комуністичну систему, необхідно застосувати стратегію і тактику української визвольної революції. Організування національно-визвольних революцій усіх поневолених Москвою народів є головним імперативом перемоги. Але революція має свої закони, без яких вона не могла б бути зреалізована. Революційний рух — це визвольна армія, що має своєрідну тактику в боротьбі з ворогом, і якщо мета революції і її ідеали не суперечать ідеалам християнства, то й етика революції відповідає етиці християнства.

Дуже важливим є і те, чи національна політика згідна з християнською філософією політики. Наведемо насамперед кілька прикладів з історії. В другій світовій війні французькі католики брали активну участь у революційним французьким підпіллі, що було спрямоване проти німецьких окупантів. В Іспанії (у громадянській війні) іспанські католики відіграли особливу роль у революції проти комуністичних загарбників. На Кіпрі православний ієрарх очолював визвольну боротьбу кіпріотів проти Англії. В 40-их роках грецька Церква активно співпрацювала у війні греків проти комуністичних партизанів. В угорській протимосковській національній революції католики і протестанти активно співпрацювали з революціонерами, маючи благословення від своєї ієрархії. Врешті ціла середньовічна і ранньоновітня історія Європи дає безліч прикладів про участь християн, навіть ієрархів Церкви, у справедливих оборонних чи визвольних війнах.

Визвольна боротьба українського народу проти Московської атеїстичної, комуністичної імперії — це війна справедлива, за найвищі національні і християнські ідеали, отже згідна з християнською філософією. Тут етика революції не суперечить етиці християнства.

В нашому внутрішньоукраїнському житті маємо також багато нез'ясованих питань. Напр., на відтинку молоді найкраще виявляє себе СУМ. Ця організація визнає націоналістичні позиції, а одночасно є виразно християнською. Ненормальність у тому, що українські Церкви ще вповні не визнали реалізовану СУМ-ом ідеологію за одну з найкращих для нашої молоді на чужині.

Є в нас молодечі організації, засновані на християнській ідеології, але бракує їм національних ідеалів і вони виховують молодь на космополітизм або асимільованих «християн». Український народ, а потім і українська Церква не будуть мати з них жодної користі.

На відтинку української студіюючої молоді, в ділянці націоналістичної і християнської теорії працює ТУСМ («Товариство Української Студіюючої Молоді ім. М. Міхновського»). Члени ТУСМ-у досліджують українознавчі й загально-гуманістичні науки в націоналістичним і християнським дусі. Але є в нас і такі студентські товариства, що заперечують національний або християнський аспект і не визнають їх за необхідні чинники для визволення України.

Важливу роль у рості суспільства відіграє преса. Але наша націоналістична преса на еміграції незадовільно з'ясовує відношення християнської ідеології до націоналізму, хоч християнській проблематиці при-

святую багато місця, не менше ніж суто християнські періодики. Недостатньо з'ясована в нас і потреба тісного пов'язання християнських сил з нашим націоналістичним рухом. Наслідком того маємо факти, що деякі церковні кола, замість синхронізувати свою діяльність із нашими громадськими і виховними організаціями, сприяють творенню світських і молодечих організацій без національної основи, виявляючи таким способом тенденцію відмежовувати християнські організації від націоналістичних. Уже найвищий час об'єднати християнський рух з націоналістичним!

Петро КІЗКО

Шлях Каменяра

Важкий є шлях каменяра:
Розбив одну, друга стоїть скала.
Коли ж засвітиться пора,
Що дику силу, врешті, подола?
І постає невільно мисль:
В нас мало, мало є каменярів,
Людей, що з гордістю б звелись
Лупать скалу, як то Франко умів.
В поті чола, у муках сліз
І у крові, застиглій в мозолях, —
Всією силою і скрізь
Скалу довбати треба, щоб у снах
Нам не ввижався хижий крук,
Щоб не зітхали тужно матері
І, не позбувшись давніх мук,
Нових собі не брали тягарів.
Щоб не здригалися серця
Малих дітей, яким щодня й щоніч,
І щогодини — без кінця —
Вчувається чужа москвина річ.
Щоб пшениці були, як дуб,
У вільному, розкутому краю,
І сонцем пломенів Тризуб,
Гартований в священному бою.
І постає невільно мисль:
В нас мало, мало є каменярів,
Людей, що з гордістю б звелись
Лупать скалу, як то Франко умів.
Важкий бо шлях каменяра:
Розбив одну, друга стоїть скала.
А вже пора, а вже пора,
Щоб дика сила камнем не цвіла!

Д-р Василь ЛУЦІВ

МАРКІЯН ШАШКЕВИЧ — БОЯН ГАЛИЦЬКОЇ ВОЛОСТИ

(СПРОБА ХАРАКТЕРИСТИКИ ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ ПРОБУДИТЕЛЯ
ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ)

1772-го року західноукраїнські землі — або колишнє Галицьке королівство — прилучила до своїх володінь Австро-Угорщина. У польській неволі «Червона Русь» пробула п'ять довгих століть і була знищена як економічно, так і культурно. Лише за австрійської окупації визнано українському народові деякі права і він, наче той Фенікс, став будитись до нового, вільного життя.

Цісарева Марія Тереса заснувала у Відні, при Церкві св. Варвари, український духовний семінар, який у 1783 році перенесено до Львова. На домагання наших церковних достойників, цісар Йосиф II дозволив на те, щоб викладати й українською, чи як тоді казали, руською мовою.

Сьогодні нашому молодшому поколінню може видаватись дивним факт, що на українських землях не вчили українською мовою. Але в той час більшість нашої «верхівки» була спольонізована; навіть священство опинилось під польським впливом, і в містах, а то й у селах, проповідувало польською мовою. Нарід був поневолений тяжкою панщиною, економічно визискуваний, неосвічений, темний, заляканий.

Правда, між духовенством, особливо між оо. Василіянами, вже в 1768 року почався рух т. зв. «народовещаніс», що обстоював проповіді українською мовою¹. Та таких священників у ті часи було дуже мало і вони між нашим духовенством були справжніми «білими круками».

Здавалось, що поляки, що самі опинились у неволі, змінять тепер свою політику супроти українців. Але так не сталося. Вони далі намагались винародовлювати українців, а на непокірних робили доноси до австрійського уряду. Вже в 1775 році польський архієпископ Сераковскі доніс цісареві Марії Тересі, що уніяти схиляються до «схизми» і Москви. Наслідком таких провокацій було те, що в 1810 році українську мову виліміновано з філософічного й теологічного факультетів та пороблено заходи, щоб недопустити її і до нижчих шкіл.

Українці реагують і стають на захист своїх прав. Митрополит Левинський плінує широку акцію для розбудови шкільництва, утворює комісію для складення українських шкільних підручників і думає про піднесення народної освіти. Але поляки і в цьому випадку вживають нечесних засобів, доносять до Риму, що український митрополит сіє незгоду між польським і українським духовенством та схиляється до «схизми» і Москви. Після цього наклепу намісництво зажадало, щоб в українських школах була польська мова, або щоб хоч скасувати кирилицю. Митрополит відповів, що «руський нарід у Галичині не є російським, а

¹) о. М. Ваврик: «Лаврівська хроніка» (1771-1882). Записки ЧСВВ; Рим, 1954, Серія II, Секція II, Том II (VIII), Вип. 1-2, стор. 85.

руська мова не відкриває Галичини для Росії і схизми, як це йому закидають»².

Очевидно, якщо б українське духовенство та інтелігенція були піддержали українські вимоги, українська мова здобула б повне визнання, але на перешкоді цьому було нещасне польонофільство. Була й інша загроза. Певна частина нашої інтелігенції намагалась створити нову, відмінну від «хлопської» мову, бо — як писав проф. Захаріясевиц у своєму шкільному підручнику — «Еже касается перевода, зане часть выражений простых употребших, сего да никто мне от иностранных в зло не вменяет»³. З цього бачимо, що наші «вчені» почали творити нову, штучну мову-тарабанщину, складену з церковнослов'янщини, москалізмів і їхніх глупих видумок.

Прихильники й оборонці народної мови, розкинені по цілій Західній Україні, а навіть і поза її межами, напр., у Відні при Церкві св. Варвари, вели важку, але успішну працю в обороні рідного народу і його прадідівської мови. Пальма першоти належить, як ми вже згадували, оо. Василіанам. На Бойківщині, в Лаврському монастирі, збереглась хроніка, в якій читасмо, що в 1768 році о. Гедеон Гульський проповідував народною мовою. В 1778 році українською мовою проповідував між народом о. місіонер Созанський⁴.

Відомо також, що і в пізніші часи народною мовою проповідували: о. Я. Герзвський — у Львові, о. І. Лаврівський — у Перемишлі, о. Й. Паславський — у Відні. Немає сумніву, що таких священників — передвісників Шашкевича — було більше, але їхня праця ще жде свого дослідника.

Українське народне відродження, подібно до відродження інших слов'янських народів, було викликане наполеонівськими війнами, гаслами Французької революції, що були занесені воюками Наполеона. В літературі того часу зроджується романтизм, а в політиці — пангерманізм, панславізм, месіанізм тощо. Поневолені народи — чорногорці, серби, болгар, чехи, поляки, українці та інші — борються за свої політичні і соціальні права, а їх провідники шукають надхнення в народі. Слов'янські вчені досліджують не тільки життя-буття свого народу, а й інших слов'янських націй та пишуть порівняльні праці із слов'янської лінгвістики, історії, етнографії, релігії тощо. Шафарик написав історію слов'янських народів (1826 р.) і підготував до друку свої «Слованске старожитности». Поляк Мацішовський надрукував у 1832-35 роках порівняльну історію слов'янського права; також інші вчені працювали над подібними темами⁵.

На західноукраїнських землях цей рух також почав зростати і міцніти. Спершу між поляками, а потім і серед українців. Правда, між українцями він не зростав так, як серед поляків, бо поляки робили перешкоди. А крім цього на перешкоді надовецькому рухові було й

²) Стефан Качала: «Політика полякуф взглєндем Русі», Львів, 1870, стор. 284.

³) Богдан Лепкий: «Маркіян Шашкевич», Коломия, 1912 (?), стор 12.

⁴) Записки ЧСВВ. Рим, 1954, Секція II, стор. 85, 90, 93.

⁵) Польська Академія Умисенносьці; Краків, «Видзял фільольогічни». Розправи, Серія II, т. 2, 1898 р., стор. 1-2.

москвофільство. На чисті води, на ясній зорі вивів цей рух пробудитель Галицької волости — Маркіян Шашкевич.

ЮНІСТЬ МАРКІЯНА ШАШКЕВИЧА

Батько Маркіяна, Семен Шашкевич, був парохом у селі Княже. Мати його теж походила з священичої родини — її батько був парохом у сусідньому селі Підлисся. Маркіян народився 6-го листопада 1811 р. у Підлиссі, де тоді перебувала його мати у свого батька о. Романа Авдиківського.

Семен і Єлисавета Шашкевичі мали ще чотирьох молодших синів — Миколу, Антона, Йосипа і Захара, та дві дочки — Марію і Юлію⁶.

Підлисся, родинне село Шашкевичів, розкинулось у чудовій долині. Навколо чудові узгір'я, уквітчані зеленню лісів, оперізані принадними річками. За церквою, біля села, височіє Підлисецька, або Біла, гора, оперізана, з одного боку, розмаєм кущів, а з другого — білими шарантами вапняків. Парафія, дім, де народився Маркіян, положена в найкращій частині села. Була це звичайна, соломною крита хата, може дещо просторіша від інших, селянських. Священики в ті часи жили скромно, утримувались із того, що діставали від селян та з праці на полі, бо державна платня була дуже мала. Їхня освіта була теж дуже низька — вміли читати літургичні книги, вміли писати, але переважно по-польськи. Знання польської мови було тоді ознакою «доброго тону»; це була мова дідиця, звичайно «колятора» місцевої церкви, його економа чи завідувача, себто мова тогочасної інтелігенції. Не інакше було і в родині Шашкевичів — тут також говорили й писали польською мовою⁷.

Юний Маркіян, любимець родини, не завжди почував себе добре в товаристві. Часто йшов на лono природи, в ліси й гори, особливо на Білу гору, зустрічався з ровесниками, сільськими хлопцями, і вчився любити рідний наріз, вивчав його чудову мову та багаті й чарівні звичаї.

Спочатку батьки вчили Маркіяна вдома, а потім вислали його до Золовева в німецьку школу. Закінчивши нормальну школу, Маркіян пішов у Вережанську гімназію. Тут починає komponувати свої перші вірші⁸. Були це, звичайно, вірші з нагоди різних ім'янин, уродин чи ювілеїв. Один такий його вірш зберігся. Він написаний з нагоди золотого подружнього ювілею його дідуся о. Авдиківського. Брати й сестри Маркіяна вивчили цей вірш напам'ять⁹.

Під час літніх та святкових вакацій Маркіян Шашкевич бував у батьків або в дідуся. 1829-го року він закінчив гімназію і поступив у Духовну семінарію у Львові на філософічні науки. Мав тоді 18 років

⁶) Омелян Огоновський: «Истрия литературы рускои», Львів, 1889, Часть II, відділ 2, стор. 356-357.

⁷) «Колятор» — опікун костьолу, що мав право затверджувати ксьондзів на парафію.

⁸) Богдан Лепкий: «Маркіян Шашкевич»; Коломия, Галицька Накладня, 1912 (?), стор. 29.

⁹) «Правда»; Львів, 1873, стор. 393 (стаття І. Верхратського).

⁹) «Зоря»; Львів, 1886, ч. 22, стор. 377-378.

і, як пишуть очевидці, був середнього росту, з блідим лицем і голубими, мов незабудьки, очима. Був незвичайно сміливий, жвавий, мав буйну уяву й особливу інтелігенцію¹⁰.

На жаль, не збереглась жодна світлина, чи портрет, Маркіяна Шашкевича, а більшість знаних світлин зняті з його сина Володимира, що був дуже подібний на батька¹¹.

Маючи жваву вдачу, трудно було Маркіянові вкластися в рамки суворої, схоластичної семінарської дисципліни. Одного разу пішов він із своїм товаришем Вазилевичем у місто й забарився там у ресторані Людвіка. Повернувся аж пів на сьому. За порушення шкільної дисципліни — спізнення і вживання алкоголю — його викинено з семінарії. Батько Шашкевича, людина суворих спартанських звичаїв, так тим перейнявся, що майже вирікся сина і не дав йому жодної матеріальної допомоги, не зважаючи на те, що син не зробив жодного злочину¹².

Залишився Маркіян у чужому місті, далеко від родини і без «сотика» в кишені. Але він не зневірився, став на проїзді з злиднями. Замешкав у свого дядька Захарія Авдиківського, і за навчання його дітей одержав квартиру та харч. Щоб приодітись, треба було шукати побічних робіт, і Маркіян переписував до друку рукописи — «Хроніку» Ставропільського Братства у Львові, написану Денисом Зубрицьким, та інше. В той же час вивчав він у дяка Волоської церкви, Нероновича, церковно-слов'янську мову. Дозвіля своє присвячує читанню книжок. Багато книжок позичав він у польській бібліотеці Оссолінських. Тоді ж познайомився він із працями визначних слов'янських учених — Шафарика, Вука Стефанича, Раковецького, Лінде та інших¹³.

В цій же бібліотеці запізнався Шашкевич із Яковом Головацьким¹⁴. Вони спільно простудіювали збірник пісень Максимовича, «Енеїду» І. Котляревського, літописи, «Руську Правду», «Слово о полку Ігореве», історичні праці Бантиш-Каменського, Історію України Енгеля та інші праці.

По довгих заходах, в грудні 1832 р.¹⁵, Шашкевича знову прийнято до семінарії. У семінарії, як пише Яків Головацький у своїх споминах, «Шашкевич познайомив мене (Головацького, В. Л.) з Іваном Вагилевичем, моїм колегою на першому році філософії, і з тих пір ми стали сердечними друзями. Ми постійно стрічались удома, в аудиторіях, на прогулянках, всюди втрійку говорили, пояснювали, спорили, читали,

¹⁰ М. Шашкевич: «Писання М. Шашкевича, І. Вагилевича і Я. Головацького». Львів, 1884, стор. XIX.

¹¹ 1911 року мистець І. Труш був зробив портрет Шашкевича на основі опису Я. Головацького.

¹² Маркіян Шашкевич: «Писання...», Львів, 1884, стор. XIX.

¹³ Богдан Лепкий: «Маркіян Шашкевич», стор. 44, 47, 48.

¹⁴ «Вінок», частина I; Львів, 1846, стор. 51-52.

¹⁵ Дата повернення Шашкевича в семінарію — спірна. О. Огоновський (стор. 363) подає, що 20 вересня 1884 року. Богдан Лепкий твердить, що восени 1833 року. У новій советській праці (М. Шашкевич, Твори, Київ, 1960 рік, стор. 8) подано дату прийняту нами. Можна сподіватися, що в краю мають більшу змогу перевірити дотичні архіви і справити біографічні дані.

критикували, диспутовали над народністю, історією, політикою тощо, і майже завжди ми говорили руською мовою, так, що колеги прозвали нас, насмішливо, «Руська Трійця»¹⁶.

Шашкевич — як каже далі Головацький, — сміливіший ніж інші, присилював до гуртка інших студентів. Домовились, що кожний член гуртка мусить подати друзям руку та обіцяти, що ціле своє життя працюватиме на користь рідного народу і для відродження його літератури. Щоб скріпити цю обітницю, члени гуртка назвали себе слов'янськими іменами: Шашкевич — Русланом, Вагилевич — Далибором, Головацький — Ярославом, його брат Іван — Богданом, Лопатинський — Велеміром, Ількевич — Мирославом, Бульвинський — Ростиславом. Інші члени гуртка — Всеволод, Мстислав, Володар і т. п.¹⁷.

Крім цього, Шашкевич запровадив альбом і назвав його «Руська Зоря». В цьому Альбомі вписувався кожний член Гуртка і подавав якесь гасло або вірш. Напр., Острожинський написав: «Час уже ляхам перестати, а нам, русинам, починати». Крім «Руської Трійці», в Альбомі вписались Покинський, Урицький, Мінкевич, Кульчицький, Охримович, Гадзинський, Білинський та інші.

Головним завданням членів Гуртка було йти в народ, вивчати його культуру, мову, звичаї і обичаї, а перш за все — записувати фольклор. Відомо, що Шашкевич збирав етнографічні матеріали вже в 1832 році. Друзі розійшлися у різні околиці Галичини, Буковини й Закарпаття¹⁸.

Так зродився гурток «Руської Трійці». Не зважаючи на те, що його члени не мали ясно скристалізованої ідеї, вони почали засівати на запущеному перелозі західноукраїнського ґрунту зерно національної свідомості. Це були перші вістунки українського національного і культурно-освітнього народного відродження в Галичині. Це були ті, що захоплені словом Маркіяна зрозуміли, яку цінність приховує в собі українська народна культура і мова, і вирішили підняти їх із пороку забуття й погорди та поставити на належне місце між іншими слов'янськими народами.

«РУСЬКА ТРИЦЯ» ПРАЦЮЄ

Завдяки активності Маркіяна Шашкевича і його друзів, у львівській Духовній семінарії почався доволі сильний «народовецький рух». Гурток Шашкевича зростав. Одні активно працювали, інші симпатизували, але найбільше було явних або прихованих ворогів Гуртка. Та не зважаючи на перешкоди і заборони, Гурток діяв. Насамперед, члени «Руської Трійці» приготували до друку збірник «Син Руси». Шашкевич написав два вірші, друзі його доповнили збірник своїми матеріалами, але з уваги на цензурні умовини їм не пощастило видати його друком¹⁹.

¹⁶ «Галицько-Руська Матица»; Львів, Літературний збірник, 1885, стор. 11 (Воспоминание о Маркиане Шашкевичу и Ивану Вагилевичу; из записок Я. Головацкого).

¹⁷ Там же, стор. 11-12.

¹⁸ Маркіян Шашкевич; Твори, Київ, 1960, стор. 9.

¹⁹ Цей же самий збірник п. з. «Сын Руси, или собрание стихотворов в руском языке от клеру Семинарии в Львигороди руского краю Метрополити. Року 1833» зберігався в бібліотеці крилошанина А. Петрушевича. Яка його доля сьогодні — не знаємо.

Перша невдача не спинила друзів «Руської Трійці», вони вирішили видати друком іншу збірку — альманах «Зоря». До цього збірника Шашкевич написав — на основі праць Бантиш-Каменського — розвідку про Січ і Запорозжів, казку «Олена» та кілька віршів. Вагилевич написав вірші «Мадей і Жулина» та «Калина», а Головацький — «Два віночки» і подав кілька народних пісень. Перша трудність була в розв'язанні важкої проблеми — яким правописом писати. Головацький радив уживати правопис Максимовича, інші — сербський правопис Вука Караджіча. Вкінці вирішено, що треба писати кирилицею, але викинути з неї твердий знак і «ы» та писати так, як вимовляється — фонетично.

На пробний вогонь Шашкевич подав до цензури самий портрет Хмельницького, скопійований одним семінаристом. І одержав згоду на друк. Трудніше було з самим альманахом. У Львові не було цензора для української мови і альманах вислали до Відня цензорів слов'янських книг Вартоломееві Копітареві, відомому вченому. Копітар одобрив зміст збірника, але боявся дати осуд про новий правопис та введення в літературу «нової» української мови. Він, вірний службовець австрійської монархії, боявся політичних наслідків і відіслав збірник до Львова, виправдуючись тим, що не знає української мови. У Львові «Зорю» дали до цензури проф. Венедиктові Левицькому. Це була людина старосвітська, ворог фонетичного правопису, а до цього ще й великий австрофіл. І він не дав дозволу на друк «Зорі»²⁰.

Тепер друзів Шашкевича огорнула зневіра. Вона ще збільшилася, коли комісар поліції зробив ревізію на квартирі Шашкевича. Поліція перерила всі речі Шашкевича, але не знайшла нічого нелегального чи забороненого. На щастя, альбом «Руська Зоря» був у кишені Шашкевича, а його особисто не обшукували. Зрозуміло, якщо б комісар поліції був знайшов цей альбом (зі слов'янськими іменами членів Гуртка, з мотто, епіграфами й гаслами), він негайно зфабрикував би українську підпільну організацію, і за «антидержавну змову» всіх членів Гуртка посадили б у тюрму. Зараз же після ревізії Шашкевич знищив альбом, вкинувши його в канал.

Приблизно, в той же самий час, Шашкевич робив заходи, щоб одержати дозвіл на видання українського правопису, але цензура відмовила, подавши як мотив те, що семінаристам не дозволено видавати періодиків²¹.

Велика заслуга Шашкевича в тому, що він повів акцію, щоб у львівських церквах священники говорили проповіді українською народною мовою. Перша спроба невдалася. Теолог Плешкевич, що виступив з українською проповіддю, дістав трему, так злякався, що почав перекладати проповідь з української мови на польську. Між питомцями семінарії створилось два табори. Одні були за те, щоб проповідувати народною мовою, а інші твердили, що ліпше говорити по-польськи. Цей Гордів вузол радикально розв'язав Шашкевич. Він і двох його друзів — Микола Устиянович та Юліан Величковський — 1-го жовтня 1835 року виступили одночасно в трьох церквах з проповідями українською мовою. Враження

²⁰) «Галицько-Руска Матица»; Львів, 1885, стор. 12-12.

²¹) «Зоря»; Львів, 1886, ч. 24, стор. 415 (В. Коцовський: «Рукописні матеріали до галицько-руської літератури»).

було незвичайно велике й могутнє, і десятки молодих семінаристів клялись, що будуть усе своє життя виголошувати проповіді тільки по-українському²².

В міжчасі один молодий священник, о. Йосип Лозінський, мабуть з намови поляків, почав акцію, щоб в українську літературу ввести латинку. Він надрукував статтю п. з. «О введенні латинского алфавита в галицко-рускую письменность», а потім видав латинкою розвідку п. з. «Руское весіле». Маркіян Шашкевич і його друзі бачили в тій акції намагання польонізувати українців і гостро виступили проти нього. Шашкевич написав навіть брошуру п. з. «Азбука і Абецадло, одповедзь на здане Ю. Лозінського о впровадженю абецадла польського до письменництва руского». Друзі Шашкевича зробили між собою складку, і Вагилевич видав цю брошуру в Перемишлі 1836 року (три тисячі примірників), а потім її розіслано по цілій Галичині²³.

Не зважаючи на попередні невдачі, члени «Руської Трійці» в 1833 році почали готувати новий альманах п. з. «Русалка Дністрова». До цього альманаху ввійшли майже всі попередні праці, тільки стаття про Хмельницького десь закинулась. Додано дещо з нових матеріалів і виславо до Пешту приятелеві Головацького, сербові Юрієві Петровичу. Невдовзі від Петровича наспіла вістка, що цензура дозволила друкувати «Русалку Дністрову». Він же ж зробив і умову з друкарнею, і наклад у тисячу примірників мав коштувати 400 гульденів. Гроші на друк дав дир. Верещинський з Коломиї. Правда, потім ще треба було окремо доплатити 100 гульденів, але ці гроші Шашкевич позичив у свого товариша Авди-ковича.

Друзі вирішили вислати 100 книжок до Відня, а решту — в Галичину. Дата появи «Русалки Дністрової» збігається із викриттям польських підпільних гуртків. Тому треба кинути жмутик світла й на тогочасні західноукраїнські політичні обставини. Це був час після невдалого польського «Січневого» повстання²⁴. Польську верхівку тривожило пробудження української національної свідомості в Галичині. Поляки не забували, що українські селяни вилловлювали їх повстанців і віддавали в руки австрійської влади. Тому вони намагались за всяку ціну якнайшвидше спольонізувати українську частину Галичини. Правда, були й інші польські голоси. Напр., голос відомого польського діяча в Галичині С. Тарновського, що визнавав українське питання і навіть обстоював деякі поступки українцям. Він писав:

«Даймо їй (Україні) вирости й рости, як виросте — скине пасок і відіпхне опікуна. Даймо їй усе, що потрібне до розвою, даймо навіть те, чого сьогодні не можемо використати, даймо все, що вона хоче. Очевидно, не ліси й пасовиська, бо починати відродження Руси від деморалізування народу було б погубним і дурним; не поділ Галичини, бо це святоюрсь-

²² Богдан Лепкий: «Маркіян Шашкевич»; Коломия, 1912 (?), стор. 60.

²³ «Литературный сборник»; Львів, 1885, стор. 20-21.

²⁴ Василь Луців: «Українці й польське повстання 1833 р.», «Визвольний Шлях», Лондон, 1959, кн. IX і X, стор. 993-1002 і 1114-1120. Є теж окреме видання англійською мовою.

кий маневр протипольської кампанії. Але чого вимагають у школі, в суді, в уряді, то даймо відразу й без надуми»²⁵.

Як бачимо з наведених слів, навіть такі польські політики, як Тарновський, що ще найбільш логічно трактували справи українського народу, відкидали всякі думки про незалежність України. Мета їх політики — «злука», «унія» України з Польщею. Про інших, що становили більшість, польських політиків і говорити не приходиться; вони ставились до будь-яких українських домагань країнсь вороже. Намагались за всяку ціну пропхатись в клітини українського народного, як культурного так і політичного, життя, втягали нашу молодь до своїх підпільних гуртків, а на спротив відповідали шантажами й погрозами, денунціяціями, а то й ще більш радикальними способами.

Поляки всю свою увагу звернули на паралізування українського національного руху і на польонізацію українського населення. У час Шашкевича у Львові було біля тисячі колишніх польських повстанців-емігрантів. Вони утворювали тасмні гуртки і просякали скрізь, навіть в українську Духовну семінарію. В той же час у семінарії учився мазур Ігнац Паулі. Він удавав друга українців і подружив з членами «Руської Трійці». Шашкевичеві та його друзям признався, що є «десятником», назначеним польським повстанським комітетом для семінарії. Намовляв і їх вступити в члени цієї «десятки», але Шашкевич, Головацький і Вагилевич рішуче відмовились. Більшість членів гуртка «Руської Трійці» теж відкинули цю пропозицію, але — не зважаючи на це — Паулі знайшов десяток українських юнаків, що погодилися стати членами польського тасмного гуртка. Між ними були: Мінчакевич, Кульчицький, Крижанівський, Покинський, Гадзинський, Гречанський та інші. Деякі з тих польнофілів, напр., Дмитро Мохнацький, вславився доносами на «Руську Трійцю». Дійшло до того, що польський повстанський комітет видав присуд смерти на Маркіяна Шашкевича. Жеребком визначено чотирьох атентатників і вони мали втопити Маркіяна Шашкевича в семінарському клозеті. Чому не виконано цього атентату — не відомо²⁶.

Але ані польські інсинуації і погрози, ані переслідування та ревізії поліції, не в силі були залякати чи зупинити молодого, проте дуже національного руху.

В семінарії в той час було три партії: пропольська або демократична, консервативна або проравстрійська і народовецька або члени і симпатички гуртка «Руської Трійці». Треба підкреслити, що навіть противники визнавали, що народовецька група має наймудріші голови. Провідниками її вважали Шашкевича і Ловицького, а визначнішими членами — Вагилевича, Головацького, Кушлика, Бульвінського, Кмипського, Плешкевича, Лукасевича, Біленкевича, Скоморовського, Могилянського, Трещаківського, Галацького і Левицького. Багато з них вписалось золотими буквами в історію західньоукраїнського відродження²⁷.

²⁵) Там же, кн. X, стор. 1117.

²⁶) «Дзвони», літературно-науковий журнал, Львів, 1937, ч. 0-7, стор. 266-267.

²⁷) В. Лепкий: «Маркіян Шашкевич»; Коломия, 1912 (?), стор. 67.

Але вернемось знову до справи «Русалки Дністрової». Між членами польського підпілля, що їх викрила поліція, знайшлося декілька таких, що їх імена були поміщені в «Русалці Дністровій», як тих, що прислали матеріали. Почались арештування, ревізії і паніка між семінаристами. Запідозрено і членів «Руської Трійці». Підозріння ще більш зросло, коли львівська цензура побачила, що в «Русалці Дністровій» є речі, які вона була заборонила друкувати. Всю вину взяв на себе Головацький. Він вияснив, що сам був у Пешті і, не знаючи, що в Галичині закони інші, несвідомо дав збірку до друку. Закінчилось тим, що наклад «Русалки Дністрової» забрала львівська поліція, заборонивши розповсюджувати книжку. Залишилось тільки тих сто примірників, що були вислані до Відня²⁸.

При конфіскації книжки директор львівської поліції Пайман, як писав Головацький, заявив:

“Wir haben mit den Polen vollauf zu schaffen, und diese Tollköpfe wollen noch die todbegrabene ruthenische Nationalität aufwecken”.

Після цього над «Руською Трійцею» змінився нагляд поліції і лояльних австрофільських урядників. Здавалось, що тепер національне життя зовсім завмре. Та не скувати лету вільного гірського орла-беркута. Не було такої сили, що могла знищити чи приспати пробудженого з вікового сну духа нації. «Руська Трійця», а особливо її духовий провідник Маркіян Шашкевич, вказала ясний, недвозначний шлях усім провідникам народу. Шлях, що вів «ад фонтем» — до джерел, до народу.

(Закінчення в наступному числі)

---

²⁸) «Літературный сборник», 1885, стор. 32-33.

ПРОПОВІДЬ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО НА МОГИЛІ МАРКІЯНА ШАШКЕВИЧА У ЛЬВОВІ 1911 РОКУ

Рідко кому було дане в довгі літа після смерті збирати навколо свого гробу представників цілого свого народу. Великі заслуги, великий талант, навіть великі діла на те не вистачають. І великих людей могили коротко після їх смерті присипує порох забуття.

Стоячи над гробом Маркіяна Шашкевича, кожний з нас є певний, що цієї могили український народ не забуде через довгі століття, кожний чує, що ми тут зібралися не лише на те, щоб звеличати великого поета, заслуженого для Церкви й Вітчизни робітника. Нас з'єднала нині велика ідея, якої Маркіян був неначе прапором. Ця гадка, що перед літами була могутнім товчком цілого нашого народного відродження, є ще сьогодні для нас усіх, і назавжди остане, крипницею живої цілющої води, що зрошує лани нашого церковного й народного життя і все відсвіжує зелень надії на майбутнє.

Щоб здати собі справу з того, яким чоловіком був Маркіян, треба нам перенестися в ті давні часи.

Нарід дрімас в неволі панщини, світської інтелігенції нема, духовенство виховане на основах йосифізму. Нікому й не сниться про якусь свободу, ніхто про свободу не сміє говорити. Ніхто не думас, щоб дрімучий темний люд міг колись дійти до переважаючого впливу в якихось епохах державних устроїв, щоб мертві, як здавалося, маси могли пробудитися народом. Ніхто не підносить живої могутньої гадки. Неначе загінотизовані бюрократизмом, не думали наші батьки про зближення до селянства, над яким, одначе, працювали не раз із великим пожертвуванням.

Не бракувало в тому поколінні священників, що попередили Маркіяна, люди вищої інтелігенції, європейської культури; були між ними люди прямо великі наукою, організаційним хистом, талантом кермування публічними справами. Але не було чоловіка, який бачив будучність і вказував би дорогу будучности. Було в культурі наших людей у тих часах щось нешире, щось офіційне, щось формальне, щось мертве. То були покоління, що без надії лягали в гріб, останні свого роду і свого типу.

Серед таких відносили піднести новий прапор, кинути іскру нової великої думки, на це треба було великої душі, душі великого апостола, чоловіка — що «од Бога послан» стався б велетнем грядучих поколінь і ведучим уперед увесь народ. Тим апостолом для галицької України став Маркіян Шашкевич. Молодий, слабосилий, умираючий на сухоти парох в убогому селі, був все таки великим апостолом і провідником народу. Формалізові мертвої бюрократії минулих поколінь протиставив він не плян реформатора, не розмах агітатора, не мудрість політика, а простоту і щирість доброго сільського священника. Його апостольський дух, його священнича ревність вказували йому, що душпастир мусить трапити до сердець вірних своєю проповіддю, що треба до людей промовляти їх мовою. Думка покірницька, без шуму, без претенсії, сталася все таки підставою нашого народного відродження; ми нині розуміємо, що це думка апостольська, застосовувана від апостольських часів у проповіданні Євангелії в душпастирській праці. Але на Україні в першій половині XIX століття цього ще не розуміли. Ми тепер знаємо з власного щоденного досвіду, що до людських душ не можна трапити інакше, лише саме цією дорогою, що з поглядів душпастирських, євангельських, треба до народу промовляти його мовою, треба добирати його засобів вислову, його образів, порівнянь, виїнятих з уст народу. Ми це знаємо й розуміємо, чому перша школа проповідничої форми, це розговори, оповідання, передання, пісні, підслухані від тих простих і неписьменних, поміж якими, одначе, частіше знайдуться правдиві артисти в уживанні слова, ніж поміж нами, що кінчили школи. Аж дивно, що тоді ніхто з наших батьків цього не розумів. Я сказав би — аж соромно, якщо Євангеліє не було б переповнене такими гадками, яких не раз довгі покоління «видяще не видять», аж приїде геній, що в старовинних переданнях знаходить скарби животної думки.

Що Маркіян, уживаючи народної мови, був великим естетом-лінгвістом, поетом, не мені про це судити. Не буду також розподитися над тим, яким ревним він був, побожним, святим священником. Зверну лише Вашу увагу, мої Панство, на ще одну ділянку Маркіянової ідеї, що прямо й

виразно невисловлена в його творах, є все таки дном його душі, тлом цілої його творчості.

Зворот до народної мови, був лише зовнішнім знам'ям-символом, я сказав би, іншого звороту, більше внутрішнього — і тому укритего, менше свідомого, але більше геніяльного і життєдайного звороту до культури народу, до цієї культури несвідомої, неписьменної, яку ми, інтелігенти, мало знаємо, однак яка дорога вона нам усім, бо вона своя, бо рідна, й не тільки дорога, а така атракційна, як ніяка інша сила. Зворот Маркіяна до народу стався для галицької України, а передусім для нашого духовенства, могутнім голосом, на який ще й нині дрож зворушення проходить по нашому тілі: в народ! Ще сьогодні, з віддалення 60-ти років і з кожним днем більше це слово стає прапором українського духовенства. Іти в народ, щоб його підносити, боронити, просвічувати, щоб його спасати, за нього вмирати, це наш ідеал. Ця праця нашого духовенства, це історія нашого відродження. Значення суспільного й економічного, яке наше покоління надає тому слову, в Маркіянових творах не знайдемо, але, без сумніву, наша думка, наша праця — праця цілої української інтелігенції, невже ж не являється консеквенцією Маркіянової ідеї, чи не зосереджується в ній?

Ціле наше народне відродження має цей характер: повільного пробудження народних мас; а такого характеру не мала б наша історія XIX віку, якщо наш патріотизм не мав би такої самої цілі, такого самого значення і напрямку: іти в лю д, у на р о д.

В українському патріотизмі галичан є розмірно мало історичних традицій*), ще мало розвиненої політичної думки, але зате на всю широчінь виринає характеристичне елементарне стремління: в на р о д! Всі маємо ту свідомість, що народ, це наша сила, що праця для нього, що його добро, це наша майбутність.

Що Маркіян був першим, який цю дорогу вказав більше своїм життям, ніж словом, в тому треба подивляти його геніяльність, інтуїцію, що на кільканадцять літ вперед бачить виразно те, до чого нарід прямує.

Нам сьогодні легко зрозуміти, що віддаляватися від народу, це рівняється загрозі смерті, що в руках народу є життя, що нам треба до народу зближуватися, іти в народ, щоб його піднести, а не щоб утверджувати в ньому те, що являється залишками зла, що треба давати йому лиш те, що маємо добре, а не відбирати йому те, що добре він має, та не накидати йому те, що в нас є зле, або що не відповідає його потребам, його душі, його життю. Це нині добре знаємо й розуміємо, як необхідним завданням є пізнати нарід. Але нині ще не раз не вміємо трапити в отсю міру, коли зближення до народу ще не перестав бути життєвим впливом — не стає ще самою цікавістю фолкльориста, нині ще часом трудно відчути більше ніж зрозуміти, що можна, чого треба, що вже не годиться живому організмові нашого люду давати або відбирати.

*) До 1911 року.

І знову Маркіян — чи незвичайно субтальною інтуїцією, чи високим естетичним змістом, чи апостольським духом, що всюди каже улюбленого добра шукати, є типовим кляси́ком між письменниками, які з уст народу вчилися мови; не був тривіальним, не вживав ніколи слів, яких не вживав нарі́д.

Що той, що був перший у Галичині, що до люду звернувся, був священиком, добрим, ревним, побожним священиком, це наша слава, ним сьогодні ми, священики, гордимось; але це має окреме значення в історії нашого відродження, це має велике значення і в теперішній добі.

Хотіти рішати про культуру, про долю українського народу без українського священика, це така сама доктрина, віддалена від життя, перенесена з іншого світу, як ця друга, яка хотіла б про народну мову й культуру рішати без народу, без люду.

Стоячи нині над могилою того священика, що в праці для народу поклав молоде життя, а так могутньо вплинув на його долю, як же не згадати про ті довгі ряди й численні покоління українських священиків, що не раз в недостатках, в труднощах і клопотах, а все таки вірно й щиро ділили долю українського селянина. Жертвою, трудом цілого життя, не раз і майном, а завжди щирою, доброю радою й завжди своєю поміччю, а при тому — як цей Маркіян, — з простотою дитини й ревністю апостола, всюди ставав сільський український священик до бою, чи до праці, де тільки цього вимагала потреба українського народу. Якже не радіти, що нині над могилою Маркіяна, навіть ті, що воліли б не бачити священиків у народних торжествах, мусять признати, що коли наш нарі́д у тисячолітній недолі й долі, не втратив своєї мови й культури, коли діждався світлої епохи відродження, коли має вже поважні — Богу дякувати, — ряди інтелігенції, яка є його хвалою і силою, то не малу в цьому заслугу мають ті наші священики, що, як Маркіян, продовж цілого свого життя боролися з труднощами й десь за позичені гроші видавали якусь корисну для народу книжечку й останній гріш на народні цілі видавали, щоб у тридцять котромусь році життя вмирати на сухоти.

Але коли могли при слабих силах віддавати великі прислуги народові, коли могли самі під тягарем падати, а все таки вести нарі́д до кращого майбутнього, то лише тому, що вони були, що залишилися учениками Того, який у 33-ому році життя, після довгих трудів і боротьби, після убогого життя, але переповненого надлюдськими жертвами й зусиллями, поклав Своє життя за народ на Голготі.

І якщо нині, стоячи над могилою Маркіяна, маємо неначе почуття, що хоча в могилі спочивають мертві кості, його дух живе й живе його ідея, коли ж сьогодні мимо волі гріб, над яким стоїмо, вважається символом життя більше, ніж знам'ям смерті, то великою мірою тому, що могила ученика, християнина, апостола — завжди здалека подібна до гробу Учителя, з якого людство від віків і во віки черпає завжди божественну силу до божественного, вічного життя.

(З «Маркіянових Днів», вид. Тва «Просвіта» у Львові. 1911, стор. 54-60).

Мгр Роман КУХАР

ПЕРША ДРАМАТИЧНА ПОЕМА ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Леся Українка, що добре розуміла ролію Ібсена в європейській драматургії, все ж таки не менше цікавилася попередніми досягненнями драми, особливо тією характеристичною формою, що була своєрідною синтезою раніших досягнень у творчості Мюссе.

Перед духовим зором поетки розгорнулася, приблизно, така картина: «В кінці XIX-го стол. — пише Леся Українка, — драма розбила нарешті кайдани мертвої рутини, що від них так довго та одважно намагався визволити її єдиний у своїм роді, але нерівний та негармонійний талант «північного лицаря», Ібсена. Хоч і був Ібсен завжди новатором в ідеях, а при тім любив виключно драматичну форму, а все таки не міг до кінця визволитись від роману, філософського трактату, або моралізуючої проповіді. При його драмах читач, здебільшого, мусить забути, що діється на сцені, а зосередити увагу на тому, що там говориться. Цим я не маю сказати, ніби в драмах Ібсена нема події, а тільки, що подія в них часто дуже незалежна від діалогу, отак як у старосвітських операх лібретто було незалежним від музики»¹.

Хоч Леся Українка високо цінила Ібсена і плеяду скандинавських драматургів, напр., Б'єрнсона, Стріндберга, проте вона не була схильна переймати їхні драматичні методи, про що свідчить висловлений нею погляд у тій же статті: «Слідом за Ібсеном, — пише вона, — кинулись у широке море до нових світів Б'єрнстерн², Гарборг, Стріндберг і ціла плеяда північних письменників, що так часто були порівнювані до вікінгів. Порівнювання це досить доладне, тільки ж не повне, бо то вікінги, в убраннях протестантських пасторів, почувачи себе недавно «наверненими» християнами, з дивним поєднанням прозелітства та авантюризму, — те поєднання даремно силкувались перейняти інші люди, що не вдалися вікінгами й не були навернені в протестантство»³.

З другого ж боку, Леся Українка високо цінила Альфреда Мюссе, знала його твори й робила спроби робити з них переклади⁴, хоч і не в усьому погоджувалася з ним, особливо іншими були її погляди на моральність жінки. Героїні Лесі Українки — це, переважно, суворі, ригористичні постаті, що відзначались своїм ідеалізмом, характерністю і високою мораллю. Її героїні мають багато дечого спільного з Антигоною Софокла, чи героїнями драм Б'єрнсона. Поетці було добре відомо, що Мюссе захищав артистичний тип жінки від нападів мішанських моралістів в ім'я права генія, який, начебто, стояв вище кодексу «ходячої моралі»⁵. Такі

1) Л. Українка: «Європейська соціальна драма кінця XIX стол.», Твори Лесі Українки, том XII, стор. 207.

2) Леся Українка мала, очевидно, на увазі Б'єрнстерна Б'єрнсона. — Р.К.

3) Л. Українка: «Європейська соціальна драма кінця XIX стол.», Твори Л. У., стор. 208.

4) «Недруковані листи Лесі Українки», «Червоний Шлях», ч. 8, 1923, стор. 250.

5) Леся Українка: «Нові перспективи й старі тіні», Твори Лесі Українки, том XII, стор. 149.

погляди висловлював Мюссе хоч би у своїх віршах «До Малібран», і Леся Українка не погоджувалась із ними.

Назву «драматична поема»⁶ знаходимо і в Мюссе в його одній невеличкій поемі (з присвятою, інвонацією), незначний розміром — п'ятьма актами⁷. З того Б. Якубський робить висновок, що найближчим джерелом запозичення жанру «драматичної поеми» для Лесі Українки міг бути улюблений нею Мюссе⁸. Коли б справді було й так, що, однак, не устійнене, то це не значить, що Мюссе був винахідником жанру «драматичної поеми». Цей жанр відомий у далеко раніших часах; він відомий і Корнею, що ось як окреслює «драматичну поему»: «Драматична поема — це наслідування, або ще краще, портретування людської дії; чим більше портрет нагадує оригінал, тим, понад усякий сумнів, він досконаліший»⁹. Це окреслення передає істоту драматичного твору взагалі, не уточнюючи особливостей «драматичної поеми». Під цим поняттям ми, звичайно, розуміємо окремий рід поетично-драматичної творчості, але, незалежно від того, драматична поема, як жанр, відома давно.

Д-р Безушко, між іншим, зауважує, що Леся Українка, читаючи твори Альфреда де Мюссе, була захоплена поетично-літературною формою «віршованої драми», що найбільше відповідала її талантові й умовам її життя¹⁰. Це один із прикладів типічного змішування понять «віршованої драми» з «драматичною поемою», бо в даному випадку не знаємо, який власне рід поетично-драматичної творчості Альфреда де Мюссе мав на увазі автор.

Окресливши вперше свою драматичну поему «Одержима» жанровою назвою — «драматична поема», Леся Українка потім ще дев'ять разів використовувала цей особливо типовий для неї драматичний жанр. Цією назвою поетка дуже влучно схарактеризувала властивість свого твору «Одержима». Для драми, «Одержима» була занадто одноманітно збудована, а з другого боку, не можна було просто назвати її поемою, бо була забагато «драматична» не тільки формою, а й усією своєю концепцією і своїм змістом. Власне тільки назва «драматична поема» могла найточніше визначити літературний жанр твору «Одержима»¹¹.

Коли розглядаємо питання про використання поеткою вперше жанру «драматичної поеми», мусимо мати на увазі ту специфічну роль, що її відіграв Мюссе, як поетичний і драматичний майстер, у світовій літературі взагалі, і в Лесиній творчості, з уваги на свої свіжі й поглиблені ідеї, зокрема. Але було б неслухняно посылатись виключно на Мюссе, не беручи до уваги ролі Ібсена і його впливу на драматичну творчість Лесі Українки в її ранньому періоді. Вплив Ібсена виявляється не лише в підкресленому проф. Якубським надмірному індивідуалізмі «Одержимої», а також і в зовнішній формі її, яку авторка окреслила драматичною

⁶) "La coupe et les Lèvres", poëme dramatique, 1832. — P.K.

⁷) "Oeuvres de Alfred de Musset", Paris, edit. Charpentier, 1879, pp. 46-61.

⁸) Б. Якубський: «Поема надмірного індивідуалізму». Твори Лесі Українки, том V, стор. 108.

⁹) Stuart: "The Development of Dramatic Art", pp. 400.

¹⁰) Д-р Безушко: «Леся Українка», англomовна стаття, «Свобода», Нью-Джерсі, ч. 98, 1954.

¹¹) В. Якубський: «Поема надмірного індивідуалізму». Твори Лесі Українки, стор. 107-108.

поемою. Не лише Мюссе, а також і Ібсен залюбки вживав форми драматичної поеми, довівши її до досконалости. Загальний індивідуалістичний характер «Одержимої» і деяка ідейна подібність на окремі твори Ібсена, особливо на його «Бранда», вказували б навіть на більший вплив Ібсена ніж Мюссе; окремі твори Ібсена були наче безпосередні зразки для Лесі в процесі творення її драматичної поеми. Про «драматичні поеми» Ібсена годиться ще сказати, що, напр., його «Пер Гінт», згідно з однією «школою» критицизму, взагалі не є драмою¹², а на думку інших він не має сценічного призначення. Сам Ібсен після того, як його «Пер Гінтові» чимало критиків відмовляло сценічних прикмет, в одному листі захищав таке своє принципове становище: «Все ж таки, чому б цю річ не сприймати за те, чим вона є насправді — за «драматичну поему»¹³. Хоч ані «Бранд», ані «Пер Гінт» первісно не були призначені для театру, проте час від часу їх ставили на сцені. Між іншими, директор шведського театру, Людвиг Йозефсон, вперше поставив «Бранда» 1876 року в театрі «Християни»¹⁴.

З погляду провідної ідеї — фанатичної й безкомпромісової любови героїв до Спасителя, обидва драматичні твори (Ібсенового «Бранда» і Лесину «Одержиму») — можна поставити поряд. Ідейну подібність обидвох творів важко заперечити. Брандова дилема — «нічого, або все», ще більше вказує на духову спорідненість Лесиної Міріами з Ібсеновим Брандом. Ібсенова «епічно-лірична драма» (так часто називав «Бранда» критика) — це, в основному, різке засудження духової слабости і компромісу тогочасних норвежців, земляків Ібсена, що не спромоглись допомогти братньому данському народові в його боротьбі з Прусією¹⁵. В «Бранді» Ібсен таврує кволість і несталість норвезького національного характеру. Є багато підстав думати, що на подібних ідейних позиціях стояла і Леся Українка в «Одержимій».

Драматург Б'єрнсон, сучасник Ібсена, твердив, що норвезький регоризм героя Ібсенового твору, духовника Бранда, є явищем нездоровим, а його безкомпромісовий дух, наче дух не з цього світу, є прямо духовою небезпекою¹⁶. Таке твердження тим дивніше, що сам Б'єрнсон залюбки займався подібними, надмірно суворими, типами у своїх драмах. Леся Українка так і називав героїнь драм Б'єрнсона — «ригористками найчистішої води»¹⁷. Не багато знайшлося між норвежцями таких, що йшли за «Брандом» у його безкомпромісовому «змиганні до ідеалу», все ж таки «Бранд» — не зважаючи на всі свої етичні парадокси — послужив своєчасно очищуючим моральним середником і був своєрідним моральним поштовхом для всіх скандинавських народів даної доби, що особливо чітко виявилось в майже всій скандинавській літературі, з характеристичним їй тоді інтересом у поетичних вартостях. Дух «Бранда» позначився чи не на всій скандинавській «проблемній літературі» 70-их і 80-их років минулого століття. Коли порівнюємо обидві Ібсенові драми — насиченого гедоністичним сенсом життя і одночасно більш сприйнятливим

12) Clark: "A Study of the Modern Drama", p. 10

13) Там же, стор. 11.

14) Clark: "A History of Modern Drama", p. 7.

15) F. E. Garret: *Lyrics & poems from Ibsen*, London-New-York, 1912.

16) Clark: "A History of Modern Drama".

17) Леся Українка: «Нові перспективи...». Твори, том XII, стор. 181.

для сцени «Пер Гінтом» із мрачною сатирою на Ібсенових сучасників, перейнятим духом героїчного фанатизму «Брандом», — треба визнати, що «Бранд» зробив глибше враження на літературному сумлінні Ібсенової генерації¹⁸.

«Одержиму» Лесі Українки, на нашу думку, можна б не без слушності розглядати (в площині характеру героїні твору), як жіночий відповідник чоловічого містицизму і героїзму «Бранда». Одночасно «Одержима» має і певне відношення до Ібсенової теми про жінку, але не в аспекті Ібсенового «жіночого питання», а в площині Ібсенового індивідуалізму взагалі, зокрема ж з його рисами сильного жіночого характеру. Лесю Українкою й сама виразно з'ясувала, куди зверталася її особлива увага, коли йшло про шукання літературних матеріалів для оформлення її типу жінки. Вона, між іншим, дійшла до висновку, що радикальністю переконань і рішучістю в учинках, ні одна «нова жінка», напр., французьких романів, не може зрівнятися з Ібсеновою «Норою». Що не тільки героїні, а й самі автори французьких романів ніколи не проявляли такого фанатичного переконання, що їх ідеї є обов'язкові й спасенні, як це видно в скандинавських письменників, яким зовсім чужий страх показати себе смішними¹⁹, чого бояться французи і це паралізує їх енергію. Скандинавські письменники навіть не зупиняються перед очевидним абсурдом, якщо твердо вірять у свою ідею²⁰.

П. Филипович у своїй статті «Гене́за драматичної поеми Лесі Українки», проводить деякі аналогії між Річардом з Лесиної драми «У пущі» і Ібсеновим «Брандом». Ібсенів Бранд, що, на думку Филиповича, багато схожий на Річарда, пастор, але його пасторська діяльність лише зовнішня, випадкова сторона, як писав сам Ібсен Брандесові 1879 року: «Бранд був неправильно витлумачений; у всякому разі не так, як я його розумів... Помилка безперечно в тому, що Бранд — священик, і що завдання подане релігійне. Але я міг ту саму ідею втілити в скульпторові, або в політикуві, так само влучно як і в священикові»²¹. Проте тій формальній схожості суперечить ідейна розбіжність, чого й Филипович свідомий, бо доходить до висновку, що Лесю Українкою не робить із свого центрального героя, Річарда, послідовного й суворого проповідника своєї віри, на зразок Бранда, що незламно змагає до того, щоб здійснити заповіт: «Все, або нічого!» Річард більше подібний на живу постать, а його життєвий шлях накреслений з більшою увагою до внутрішніх нюансів²².

Але всі позначки Брандового фанатизму, його духової настанови: «все, або нічого», тієї містичної одержимості, а одночасно абстрактності життєвої силуети і трагічного завершення боротьби Бранда за ідеал, — все те, включно з фактом прямого відношення до суспільності авторів обидвох драматичних поем, знаходимо ясно в «Одержимій».

Мотиви Бранда помітні й у драматичній поемі Л. Українки «У пущі», поскільки вона взагалі любила Ібсенового «Бранда»²³, і поскільки твір «У пущі», разом з «Одержимою», також хронологічно (початок написання

¹⁸) Clark: "A History of Modern Drama", p. 8.

¹⁹) "L'horreur du ridicule", — P.K.

²⁰) Лесю Українкою: «Нові перспективи...», стор. 161.

²¹) П. Филипович: «Гене́за драматичної поеми Л. Українки «У пущі», Твори Л. Українки, том IX, стор. 10.

²²) Там же, стор. 20.

драматичної поеми «У пущі» припадає на 1898 рік, а «Одержима» написана 1901 року) та ідейно належить до ранньої стадії творчості поетки, що проходила під впливом Ібсенового індивідуалізму. Тільки ж не Річард із «У пущі», а Міріам із «Одержимою» променює тією незламною духовою силою, що була характеристична й Брандові.

Якубський формулює Лесиний жанр «драматичну поему» так: «...для неї цей знайдений жанр якнайбільш підходив, вона вживала його, своєрідно його трансформувала, послідовно ускладняла, і свої найулюбленіші речі, що в них вона вкладала свій своєрідний, правда, драматизм — подавала переважно не в суто-драматизованій, сценічній формі, а власне в тій складній формі — «драматичних поем», поєднуючи отже свій міцний драматизм із не менш властивим їй ліризмом, бо власне поема її часів вже була поемою не суто-епічною, а найчастіш «лірично-епічною», чи просто «ліричною»²⁴.

Це останнє твердження Б. Якубського має те значення для проведення аналогії Лесиної драми з Ібсеновим «Брандом», що «Бранд» своєю зовнішньою формою є власне епічно-ліричним твором²⁵, драматичною поемою. «Одержима» своїм загальним характером загостреної, енергійної, певною мірою і реторичної «ліричної медитації» (очевидно, не своїм питомим значенням і розміром твору) стоїть дуже близько до «Бранда». Дальші погляди Якубського або його посилання на погляди інших дослідників про сутність і зміст «Одержимою», підтверджують посередньо висунені нами дотичні аналогії. Темою «Одержимою» є ідея «великої, трагічної (навіть божевільної) любові, яка на все йде і ні перед чим не спиняється» (Драй-Хмара: «Леся Українка. Життя і Творчість», ДВУ, К. 1926, стор. 124). Леся Українка у своєму світогляді виявила небувалої сили енергію, гострий запал, великі й високі вимоги до життя — «все, або нічого»²⁶. Її індивідуалізм — це бурхливий протест проти кволости і байдужості громадськості, проти невольницького духу й пасивності. Коли в Лесі Українки сильна особа виступає проти нікчемного, інертного суспільства, то робить це не з егоїстичних, а з альтруїстичних мотивів і виконує не індивідуальні завдання, а соціальні... Індивідуалізм Лесі Українки — творчий, конструктивний²⁷.

Як твердить Б. Якубський, назва його праці «Поема надмірного індивідуалізму» ніяк не плямус індивідуалізмом (типу Байрона чи Лермонтова, — Р.К.) всієї поетичної творчості Лесі Українки, а тільки підкреслює, що в ранній добі творчості поетки є один твір, з якому вона досягнула надмірного для її загального світогляду і світосприймання індивідуалізму²⁸. Якщо визнати погляд, що «Одержима» є виявом надмірного індивідуалізму поетки, тоді порівняння цього твору з Ібсеновим «Брандом», з якому він досягнув крайніх меж індивідуалізму і далі йти вже було нікуди, набере ще більшої актуальності.

²³) Там же, стор. 10 (згідно з переказом К. В. Квітки, — Р.К.).

²⁴) Б. Якубський: «Поема надмірного індивідуалізму», Твори Лесі Українки, том V, стор. 108-109.

²⁵) Clark: "A History of the Modern Drama", p. 7.

²⁶) Б. Якубський: «Поема...», том V, стор. 110.

²⁷) Там же, стор. 115.

²⁸) Там же, стор. 116.

Як ми вже згадували, Леся Українка, хоч увійшла в царину драматичної творчості з тематикою і методами використаними в Ібсена, згодом знайшла свій власний індивідуальний шлях, що своїми коренями сягає в добу античної трагедії, відбиває досвід найкращих зразків класичної драми і сходиться буйним цвітом національного (силою свого загального характеру) драматичного мистецтва, що гармонійно включається у світову культуру. І саме цей останній період драматичної творчості Лесі Українки, з якому суто національні нотки перекликаються з універсальними, є чи не найбільш типовим для поетки і становить не лише її індивідуальне завершення, а й загальне досягнення української драматичної літератури. Це має на увазі й проф. М. Грушевський, коли пише:

«В останні п'ятиріччя її життя починається цей величезний нестримний її поступ, якийсь титанічний хід по велетенських уступах, не рушених ніякою людською ногою, де кожний крок, кожний твір означав нову стадію, все нові обрії образів... Глибоко національна у своїй основі, всім змістом своїм зв'язана нерозривно з життям свого народу, з переживанням нашої людини в теперішню добу, ця творчість переводила їх на ґрунт вічних вселюдських змагань, уясняла в їх світлі й зв'язувала з одвічними переживаннями людськості...»²⁰

Це характеристичне «визволення» Лесі Українки від впливу Ібсена за умов, коли немало інших значних драматургів ставали беззастережно його епігонами, вказує на одне дуже цікаве явище: у свій час, особливо в добу її ранньої творчості, поетка відчула в творах Ібсена, а може ще більше в драмах Б'єрсона, звучання деяких душевних нот, що були співзвучними з її власними. І мусіла відгукнутися на них у своїй творчості. Але реалістичний дух пізніших Ібсенових драм був уже чужий її ідеалістичному світоглядові й тому не міг мати жодного впливу на неї.

²⁰) М. Грушевський: «Пам'яті Лесі Українки», ЛНВ, Київ, кн. X., 1913.

Сергій ЖУК

*

*

*

Зима...

Земля дріма в обіймах снігових
І віддих груди не хвилює,

А я

Вже чую подвиг сил нових —
Уява хід весни малює.

Вона

Далеко ще... з усмішкою летить,
Несе снопи рожевих квітів

І нас,

І все живе зове кохати, любить
І обіцяє гаряче літо...

Лев БИКОВСЬКИЙ

НАТАЛЕНА КОРОЛЕВА

(ІІ ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ ЗА ЧАС ВІД 1944 ДО 1960 РОКУ*)

Сьогоднішня інформація про життя і творчість письменниці Наталени Королевої є доповненням доповіді на ту ж саму тему, що була прочитана на засіданні Денверської Групи УВАН 26-го жовтня 1957 року¹. Вона стосується до сучасності. З тієї ж причини — вона коротка, тільки в загальних зарисах.

Ми вже писали, що останні вістки про Наталену Королеву автор цих рядків мав у 1944 році. Дальші відомості з інших джерел роздвоювались: за однією версією — вона залишилася в Чехо-Словаччині, за другою — подалася до монастиря на півдні Франції, де вчилася за дівочих часів...

В міжчасі з'ясувалося, що правдивою є перша версія — Наталена Королева залишилася в Чехо-Словаччині, де живе й дошні.

Джерелами сьогоднішньої інформації є відновлене листування з Наталеною Королевою, її нові твори та писання про письменницю різних авторів впродовж згаданого періоду. Зупинимось, по черзі, на таких питаннях: «Відкриття» Наталени Королевої після другої світової війни, ювілей письменниці у зв'язку з її 70-тиліттям, проблеми її життєпису, творчості, і закінчимо сьогоднішнім станом.

«Відкриття» Наталени Королевої після другої світової війни. У воєнній хуртовині, а згодом у переселенських метушні — загубилися вістки про багатьох наших визначних людей, в тому числі й про Наталену Королеву. Сама письменниця у своєму листі з 4-го вересня 1958 року, пише: «Довго ходили чутки по світі, що я вже не живу, що мене вбили німці. Бо я не належала до жодної організації і за останні роки німецької окупації (Чехо-Словаччини, Л. Б.) не писала, бо ніде мене не хотіли друкувати. Щоб жити — я вчителювала. А по 5-6-ти годинах учительської праці не дуже розпишешся! Перший «об'явив», що я жива Митрополит д-р Іларіон... Об'явив він це випадково від якогось українця, що перенісся з Мельніка до Канади. Написав мені, прохаючи, аби я дала «коротеньку замітку» про себе, щоб помістити у «часописах». Я написала... (2)». «Потім, каже Наталена Королева, писав мені д-р Дмитро Бучинський з Мадриду...»

В той, приблизно, час пані Д. Сіак з Сарселю (Франція) звернулася до Наталени Королевої з проханням надіслати рукопис її автобіографіч-

* Прочитана доповідь на засіданні Денверської групи УВАН (США) 16 вересня 1961 року.

¹ Надрукована у «Визвольному Шляху», чч. II і III за 1958 рік.

² Див. інформаційну статтю про Наталену Королеву в місячнику «Віра й Культура», Вісник, чч. 4-5, 1958 р., складену редактором на підставі листа письменниці до Митрополита д-ра Іларіона з 19-го січня 1958 р.

вої повісті «Стежками й шляхами життя» для книгозбірні Наукового Товариства ім. Шевченка (НТШ) у Сарселі. Перед тим, з подібним проханням був звернувся до письменниці Інститут Української Літератури при Академії Наук УРСР у Києві. Олександр Мох, колишній видавець творів Наталени Королевої, відновив з нею листування. Обізначалася й пані Леся Копач з Торонта. А слідом за іншими відновив листування з письменницею і Лев Биковський з Денверу, що було перерване подіями в 1944 році. Пані Ірена Шох з Союзу Українок у Нью-Йорку також почала листуватися з Наталеною Королевою. Апостольська Візитатура, в особі о. канцлера І. Леськовича в Мюнхені, ще перед тим почала листуватися з письменницею. Згодом виникло листування з єпископом Бачинським у Швейцарії. І врешті встановились зв'язки Наталени Королевої з видавництвом М. Денисюка в Чикаго.

Таким чином у короткому часі після «відкриття», Наталена Королева знову включилась в українське культурне середовище і почала підтримувати зносини з двома «світами»: за залізною заслоною — з Прагматичною, Україною (Києвом), і з еміграцією — в Канаді, Франції, Іспанії, Німеччині, США, Швейцарії. Отже майже з цілим, доступним їй світом...

Ювілей Наталени Королевої в зв'язку з її 70-тиліттям припав на 1958 рік (1888-1958). Письменниця отримала гратуляційні листи й подарунки. Появилися з цієї нагоди різні ювілейні статті, передруки творів Наталени Королевої і т. п.³ Відгукнулися Аргентина й Швейцарія. Перед у писаннях про Наталену Королеву вели, спочатку, д-р Д. Бучинський і пані Леся Копач, а за ними й інші. Українські наукові та громадські організації відзначали цей ювілей відповідними засіданнями і зборами з доповідями про письменницю, а то й артистичною частиною. Можу тут згадати, наприклад, відомі мені: Засідання Денверської Групи УВАН 21 жовтня 1957 року з доповіддю інж. Л. Биковського про «Наталену Королеву, її життя і творчість»; Засідання Канадського НТШ 11-12 жовтня 1958 р. з доповідями д-ра С. Росохи «Життєпис Наталени Королевої» і д-ра Д. Бучинського «Літературний дорібок Наталени Королевої»; Збори Союзу Українок у Нью-Йорку для вшанування Наталени Королевої, з доповідями пань Ірени Шох і Олександри Животько та з читанням короткого, життєписного характеру, твору письменниці, спеціально нею написаного, а також артистичною частиною. Були, очевидно, й інші ювілейні святкування по українських осередках, але про них не маю відомостей.

Це поновне включення Наталени Королевої в український культурний, зокрема літературний, процес і ювілейне святкування, в якому вона також подекуди брала участь, пожвавили зацікавлення Наталеною Королевою, її життям і творчістю.

Проблема життєпису Наталени Королевої стала чомусь на першому місці. Мабуть тому, що на книжковому ринку, зокрема в Канаді й США, немає її творів. Отже, тяжче їх обговорювати. Одночасно Наталена Королева сама спричинилась до наголосу над її життєписом,

³) Див. «Гомін України», «Наша Мета», «Овід», «Свобода», «Прометей», «Світло», «Канадський Ранок», «Визвольний Шлях» та інші.

написавши новий варіант свого життя в художній повісті п. з. «Стежками й шляхами життя». Як тільки зміст цього нового, рукописного покищо, вельми цікавого й талановитого твору став відомим на еміграції, зараз же виникла літературна полеміка з цього приводу. Особливо між старими і новими «королевознавцями» — д-ром Д. Бучинським, д-ром С. Росохою, інж. Л. Биковським та іншими. Дехто з них вдався листовно до Наталени Королевої, виявляючи «обурення» і «скарги», що її життєпис фальшується незнайками. Д-р С. Росоха, після засідання НТШ у Торонті, на якому він був доповідачем, звернувся в українській пресі (див. «Наш Клич», Аргентина, 8 січня 1959 р.) статтею до Наталени Королевої, вимагаючи в тій справі вияснення.

Далі, в процесі листування з Наталею Королевою, виявилися різні доповнення-збагачення її життєпису. Наталена Королева, археолог і лікар, стала не тільки талановитою українською письменницею, а й була впродовж свого життя здібною оперовою співачкою, маляркою і різьбаркою. Отже, незвичайна наукова й мистецька багатогранність. По матері — еспанка, вона своїми творами взяла активну участь в українській літературі, отже, є українською письменницею. В той же час еспанці вважають її еспанською письменницею. Одночасно вона дописувала і дописує також і до французьких часописів. Багатогранність і ускладнення, талановитість, високий культурний рівень письменниці, майже недосяжний для її читачів, прихильників, ворогів і критиків різного роду, а тому вона й незрозуміла для них як постать, до якої тяжко прикласти прийняті досі мірки й поняття, бо в багатьох випадках вона випереджує сучасне покоління українських літературних діячів.

Письменниця спочатку на всі ці запитання й претенсії відповідала листовно, підкреслюючи, що їй все це байдуже. Наводила при цьому приклад з А. Мундте — відомим шведським письменником. Деякі «критики» спочатку думали, що він (Мундте) не існує, і що під таким псевдонімом пише якась одеська балерина. Мундте від того не потерпів, а тільки досягнув ще більшу славу. Зрештою, як було згадано, Наталена Королева, подекуди сама причинилась до такого замішання, подаючи на протязі 1943-1958 років два різні варіанти свого життєпису, заявляючи, що попередній варіант, надрукований д-ром С. Росохою і авторизований нею в передмові до другої книжки «Старожитівських Легенд» (Прага, 1943), був «фальсифікатом». Зробив його, за її згодою, пок. чоловік Наталени Королевої, професор і письменник, В. Королів-Старий, в найкращих, зрештою, замірах.

Вкінці Наталена Королева відповіла всім статтею «Чому?», що була надрукована в газеті «Прометей» (Нью-Йорк, чч. 11-12, 1960). Цю статтю (або вияснення), вона закінчила такими словами: «Це єдине висвітлення, яке даю, більш до цього питання не вертаюсь, хоч би писали про мене, що я прийшла до української літератури... з Місяця чи Марса. І що батько мій... Далай Лама, або... Сузір'я Опіон» (29. XII, 1959). Після того вся справа її життєпису притихла.

Творчість Наталени Королевої за цей період. Звичайно, що коріння творчості Наталени Королевої треба шукати в її життєписі. Але, з другого боку, коли взяти до уваги його неусталеність, він цікавить нас лише такою мірою, якою він має вплив на творчість письменниці, хоч

можливо, в цьому випадку життєпис має більше значення, ніж в інших письменників.

Основно українську літератури творчість Наталени Королевої можна поділити на два головних періоди: 1) Впродовж десяти років, від 1935 до 1944 року, вона опублікувала, крім дрібних речей, дев'ять окремих більших творів; 2) цей творчий період продовжувався і в наступних десяти роках, від 1945 до, приблизно, 1956-57 років. За цей час вона написала три, великі розмірами, високоартістичні твори: другий том повісті «Сон Тині» п. з. «Останній Бог», художню автобіографію «Стежками й шляхами життя» та історичну повість п. з. «Що є Істина?».

Згадані твори, покищо, в рукописах. Їх доля химерна, як і все життя письменниці.

Предісторичну повість «Останній Бог» (біля 300 стор. друку) Наталена Королева власноручно переписала і вислала до Мюнхену для Апостольської Візитатури, на руки о. канцлера І. Леськовича. Вона має підставу гадати, що рукопис цей переслано до Ватиканської бібліотеки. Переписала вдруге і вислала до Інституту Літератури Академії Наук УРСР у Києві. Отримала звідтам прихильну оцінку і на тому кінець! Врешті Видавництво М. Денисюка в Чикаго (США) виявило бажання опублікувати цей твір. І тепер Наталена Королева знову переписує відручно (бо машинки не має!) цей твір утретє.

Другий твір Наталени Королевої, її художня автобіографія п. з. «Стежками й шляхами життя» (біля 450 стор. друку), що його авторка вважає остаточним і найбільше правдоподібним своїм життєписом, зазнав ще більших перипетій. Перший примірник рукопису цього твору Наталена Королева вислала до Музею на Пряшівщині, де є значний, звичайно, советський, український культурний осередок і видавництво. Редактор видавництва, він же й директор Музею, погодився його видрукувати, але після деяких виправлень. На це не погодилася авторка. Поки вона збиралась відповісти йому, редактор помер і все майно редакції, разом з рукописом Н. Королевої, передано до Музею Пряшівщини. На прохання Н. Королевої повернути їй рукопис, дістала відмовну відповідь, на тій підставі, що рукопис вже став «державним майном»!

Переписала його вдруге і вислала до Інституту Літератури Академії Наук УРСР в Києві. Дякували дослівно так: «...повість становить значний інтерес і займе певне місце в українській літературі» (лист з 19 квітня 1959 р.). Але на тому й кінець, твір залишився там недрукованим і донині.

Останній примірник цього твору, себто оригінал, вислала письменниця на прохання пані Доріі Сіач до Франції, до бібліотеки НТШ у Сарселі. Твір зустрівся з різким осудом пані Сіач. Листування між ними урвалося! Замість віддати твір до бібліотеки НТШ, пані Сіач переслала його д-рові Д. Бучинському. Він, у зв'язку з 70-тилітнім ювілеєм письменниці, опублікував у скороченні зміст рукопису, зі своїми коментарями, в більшій статті п. з. «Зі згадок Наталени Королевої» (див. «Свобода», чч. 175-185, 1958 р.). З коментарів випливає, що шановний автор не знає деяких творів Наталени Королевої, в тому числі, як сам про це пише, і другої книги «Старокиївських Легенд» (Прага, 1943). В перед-

мові до цієї книги д-р С. Росоха був опублікував перший варіант життєпису Наталени Королевої, авторизований нею. Він був писаний за умов німецької окупації Чехо-Словаччини. Другий варіант, відомий д-рові Д. Вучинському, поданий у творі «Стежками і шляхами життя», був писаний за умов радянського режиму в Чехо-Словаччині! Отже, котрий з них більше наближається до правди, не дивлячись на твердження авторки, з'ясує хіба згодом літературознавці після довгих дослідів...

Потім згаданий рукопис опинився в Торонті, але в кого — нам не відомо. В усякому разі часопис «Гомін України» опублікував фрагмент з того рукопису п. з. «Манастир вдів» (див. «Г. У.», 17 травня, 1958). В наступному році місячник «Овид» у Чикаго, опублікував другий фрагмент п. з. «Марєво» (див. «Овид», ч. I, 1959). На моє запитання в цій справі, пан М. Денисюк листом з 16 квітня 1959 р. відповів мені, що «твір Наталени Королевої, видрукований в «Овиді», він отримав від авторки через паню Копач у Торонті... Твір, про який я згадував у листі, себто «Стежками і шляхами життя», він бачив у Торонті...» Згодом єпископ Бачинський у Швейцарії отримав від когось і опублікував також фрагмент з того рукопису. Після того сварив Наталену Королеву за те, що вона дає до друку свої твори одночасно до кількох часописів...

На моє запитання, Наталена Королева відповіла, так само як і єпископові Бачинському, що нічого про це не знає. Що все це діється якесь таємничим способом, поза її відомом і поза її згодою! Що з цим рукописом відбувається якась містерія. Всі її дотеперішні заходи дістати той рукопис назад, не повелися, тому вона назвала його «Пропашою Грамотою».

Врешті, на жадання видавництва М. Денисюка в Чикаго, яке має намір видати згадану повість друком, Наталена Королева пише наново цей твір, тому, що оригінал «загинув» (?)...

Третій твір Наталени Королевої п. з. «Що є Істина?» (біля 450 стор. друку) був остаточно оформлений впродовж описуваного періоду її творчості. Це оригінально подумана історична повість про прокуратора Юдеї Понтія Пилата, на тлі розлогої панорами античного життя в перші роки християнства. Наталена Королева вважала його своїм «далеким родичем» і збирала матеріали для цього твору майже протягом цілого свого життя. Цей твір зазнав більш щасливої долі ніж інші її рукописи. Видавництво М. Денисюка друкує його, і він є найбільш типовим для творчості Наталени Королевої, як археолога і письменниці.

Останнє триліття літературної діяльності Наталени Королевої характеризується, після написаних згаданих трьох більших творів, помітним зменшенням темпу й напруження. Сама авторка так описує цей період: «Бо хоч ви й назвали мене «Понтійською Амазонкою» (і я цей титул вдячно приймаю!), але у 72 роки, мабуть, жодна «Амазонка» (і я з тих мітологічних) до бою не рвалась...» (Лист з 20 квітня 1960 р.).

За цей час було опубліковано кільканадцять творів Наталени Королевої. Все — дрібні речі: оповідання й спомини. Передусім, це писоко-якісні (з малими винятками) фрагменти з «Пропашою Грамоти» — художньої автобіографії Наталени Королевої. Вони були друковані

частинно з відома й дозволу авторки, а в більшості — «правом пущі», себто без її відома і згоди...

Другу групу творів письменниці становлять різні «соцзамовлення». Писала їх авторка на прохання жертводавців і приятелів. Вони, переважно, слабшої мистецької вартості (за малими винятками). Сама авторка, наприклад, каже про один із таких творів, що був нею написаний, так: «Маю нині «на карку»... повість «Місячні Арфи», яку замовив у мене жіночий хор «Арфа» з Торонта. Зміст, не знаю, чи писала вам про це? — дві постаті: мандрівний циган-арфяр, що мандрує світом пішки, з арфою на плечах, і співає людям, щоб одних — потішити, іншим — дати відпочинок, ще іншим — трохи радості. Він задоволений і щасливий. Друга постать — це циганка, що стала славною співачкою й яка почуває себе нещасливою, дарма що молода, гарна, багата, має все, «що можна мати на цьому світі». Але вона хоче бути тільки «сидиною, славною, гарною», щоб інших — «конкуренток» — не було! Тому — тільки журиться, завидує, гризе її заздрість... А старий циган-арфяр не думає про себе та про славу, ані про багатство... Він тільки грає і співає... бо не може не грати і не співати, як не може не дихати! (Автобіографічне, — Л. Б.). Дурничка! Але, прошу, що напишете на «задану тему»...! (лист з 11 грудня, 1959).

Закінчення. Прикільці подамо відомості про нинішній стан письменниці. Умови життя — живе в м. Мельнік, в Чехо-Словаччині. Займає кімнатку з сінням, з окремим входом. Одержує маленьку пенсійку, як колишня вчителька чужоземних мов. Доробляє фізичною працею в господарстві миттям начиння, у фабриці сортуванням рижу на нічний зміні, а вліті збиранням фруктів по садах... Отримує, час від часу, різні «подарунки» з-за кордону — речі, харчі (яких, переважно, не може споживати), гроші. Крім цього, час від часу, отримує «гонорари» за свої твори. Отже, загально — животно!...

Має вона вже 73 роки, самотня, хоч в листах іноді заперечує це, хвора (останньо, посковзнулася й зломила собі руку). Але тримається «добре!» Не признається до такого бідного стану, намагається так довго, як зможе, жити власним, незалежним життям...

Творчість. Листується з багатьма. Її листи є одночасно цінними літературно-історично-автобіографічними документами. Пише далі, як було згадано, дрібні твори. Останньо взялася (зі зламаною рукою!) писати павово свій життєписний твір «Стежками й шляхами життя»... У хвилинах кращого самопочуття вертається до давніх, залишених замірів, наприклад, до писання більшої повісти на передісторичну тему п. з. «Скитська Діва», над якою думає з 1944 року. (Тема, яку частинно порушила й Леся Українка — «Таврійська Ділля»).

Головні її «турботи» тепер, — не зважаючи на те, що вона каже, що їй на цьому не залежить, — крім здоров'я, опублікувати згадані три останньо написані більші твори. Вони ще й досі, здебільшого, в рукописах. Крім цього вважає потрібним перевидати давні свої твори, яких уже давно немає на книжковому ринку.

Дотеперішні її «заходи» в цьому напрямі вдалися лише частинно. А саме, Ол. Мох (Торонто) після видання збірки легенд Н. Королевої п. з.

«Подорожній» («Торонто, 1953), взявся тепер перевидати її книжку «Предок», що вийшла була в 1936 р. у Львові. Йому ж дозволила Наталена Королева одноразово видрукувати такі її твори: «Наслідуювання Христа», «Дорога Досконалости», «Інакший Світ», «Вез коріння» (лист з 25 квітня 1961).

Видавництво М. Денисюка в Чикаго друкує тепер новий її твір п. з. «Що є Істина?». Можна сподіватися, що до кінця 1961 року книжка буде на книгарських полицях, як обіцяє видавець. Це ж саме Видавництво має намір перевидати згодом твір Н. Королевої п. з. «Сон Тіні», том II-ий, що був виданий у Львові 1936 року. Рівнож пообіцяло видати й другий том цього твору, новонаписаний, п. з. «Останній Бог». Микола Денисюк замовив у Наталени Королевої, як уже було згадано, і її автобіографічну повість «Стежками і шляхами життя». Цей твір авторка, не маючи оригіналу, пише тепер наново. У зв'язку з цим усім Наталена Королева дала згоду на «повне видання» її творів М. Денисюкові, включно з тими творами, що їх «узявся» видавати Ол. Мох... (Лист з 25 квітня 1961).

Всі ці заміри, покищо, у сфері проєктів... Їх здійснення залежать від здоров'я і довговічності Наталени Королевої та спроможностей Видавництва М. Денисюка...

Таким способом Наталена Королева хоче видрукувати решту своїх творів і передрукувати попередні. Цим шляхом у наші непевні часи вона намагається підтримати себе духово й матеріально. Це збагатить нашу літературу. А чи пощастить їй у цьому, покаже час. Ми, з нашого боку, бажаємо письменниці здоров'я і успіхів у її шляхетних замірах і в її праці!

Вересень, 1961
Денвер, США.

Богдан БОРА

Поїзди

Поїзди — в темну ніч — поїзди
І луна тільки схлипує гірко:
Земле, батьківська земле, пожди!
Не ховайся, почаївська зірко!

Тільки спомин по їхнім сліду —
По батьках, по братах, по сестриці...
Наче град пролетів по саду
І оббив пелюстки сонцелиці.

В далечинь не вдивляйся, не жди.
Будуть сови кричати по хатах.
Поїзди — в темну ніч — поїзди
І розпука розп'ята на гратах.

1960

Богдан БОРА

Г. С. Сковорода

В руках кийок, за поясом сопілка.
Пливе життя шляхом мандрівника
В палац вельможі, в хату мужика
І кожний день — безсмертних дум сторінка.

Увесь народ — його сім'я велика.
Вітчизни небо — голубий намет.
Хоч тілом він — похилий очерет,
Душа зорі черкилась, сонцелика.

Життя закреслив вільним летом птиці.
Розсіяв скарби золотим крилом.
Припавши ниць до мудрости криниці,

Ключем зробився, світлим джерелом,
Яке пульсує крізь віки й негоду,
Як животворна благодать народу.

1960

Повторність

Зривас вітер, наче листя, дні
І змита стежки усі спроквола,
На світлім пагорбі могого чола
Роки лягають в кожній борозні.

Та з кожним днем у серці на струні
Вринить дитинство, як прозор досвітній,
Я знову йду, як хлопчик п'ятилітній,
Назустріч сонцю, квітам і весні.

Казки вечірні і пісні люблю,
В полях удень метеликів ловлю,
Бо я з синами вдруге народився.

Я з ними вдруге буду пити юнь,
Пропахлу п'яним цвітом чорнобривця,
На їх стежках — з моїх душевних струн.

1961

ВОЛОДИМИР

Слово Золотої Діядеми

(ЛІТАНІЯ)

СЛОВО ЯР-ТУРА ВСЕВОЛОДА

Мотто:

Камо тур поскочяше, своїм златим
шеломом посвітивши, тамо лежать
погання голови половецькія.

(Слово про похід Ігоря)

Слово — зов
Князя до походу, —
Слово присяги брата, —
Братові вірности в бою, —
Яр-Тура Всеволода, —
Слово, —
Блиск шолома золотого, —
Яр-Тура Всеволода
І лицарів у поході, —
Над полками,
Булатне і гартоване,
Срібно-блискуче
Понад мечами.
Мужис,
Дуже як опира груди, —
Безсловне, —
Слово брата братові,
Вірне і любовне, —
Розмах меча над ворогами, —
Шолом і сонце над бурунами, —
Напружене в ногах і острогах,
Степно-струнне,
М'язо-пружисте,
Мужньо-вогнисте,
Мечо-ударне, —
Свідоме і владарне, —
Лицарське, золотогомонне, —
Слово грудей у кальчuzі,
Слово панцира в напрузі,
Слово лицарів і друзів, —
Любовне брата до брата,
Сонячно-вірне,
В бою і в напрузі, —
Слово криці й булату, —

Лице одверте, вусате,
Очі глибинні як небо, —
Князеві вірности треба, —
Чисте і бездокірне,
Князеві гордісно-вірне, —
Слово, — колони, полчища і колони, —
Над ними і перед ними
Лицарських духів загони,
Мільйони спряжених звен, —
Сонць невидимих колони, —
Корони слави над ними,
Спряження дужих звен,
Лицарських духів діядеми, —
Слово, —
Панцира золотого,
На дужих грудях лицарських
Сонячної емблеми,
Слово Золотої Діядеми.

СЛОВО СІЧОВОГО ЗАВІТУ

Слово
Без зойку і благання, —
Козаків на палях останнє, —
Безсловне,
Натхненне і молитовне,
Із тисячів палів
Безмежним боєм вимовне.

Над твоєю землею
Встає Обида
Великою Змією, —
Та тільки жінки ридають, —
Лютус пекло, лютус,
А над його зловіщою грозою
Лунас
Слово Лицаря Святого,
На паль набитого,
На палі довго живого,
На палі мученого,
Слово священня лунас:
— «Хай над живою душею
Задзвонять дзвони!» —
Слово без стонів,
Облите потом останнім,

Кров'ю у землю вросле,
Щоб дужчі віджили повстання. —
Слово останнє і не останнє, —
Як догасала смола на стовпах,
На хрестах,
Слово заціплене
На чорних спалених устах, —
Слово без семи слів, —
Безсловне,
Силою духа вимовне, —
На дарабах, на битих шляхах
Гойдає вітер трупи
В конопляних мотузах, —
Слово заціплене на устах,
Слово понад страх, —
Вітрами розгойдане,
В бурях,
На гривах
Сполошених коней розгойдане,
Понад несвітський жах,
Розколисане на вітрах,
Дикою грозою катів оп'яніле,
Слово розбуджене в бурях,
Волі спрагнене,
Волею очманіле,
Слово волі натхненне,
Полями, степами, хрестами,
Муками пекла
Благословенне,
Козацького здвигу
Слово вогненне,
Дзвонами роздзвонене,
У дзвонах козацьких грудей розгойдане,
Волі і ладу спрагнене,
Геройством оп'яніле,
В боях і битвах благословенне,
Ударами шабель гартоване,
Мільйоном лицарських смертей potwierdжене,
В ріках крові освячене,
Дніпром благословенне,
Шумом порогів прославлене,
Степами й боями розколисане,
Широке, необмежене,
Мужеством роздзвонене,
Перемогами записане,
Діядемами Слави сповите, —
Січового Звіту
Слово!

СЛОВО МУДРОГО СКОВОРОДИ

Слово
Спокійне і глибоке
Як плесо моря,
Розумне
Як небо зоряно-оке,
Безумне,
Глибинно-глибоке,
Як мисль оповита
Прапервісною Тьмою. —
Слово розкрите
Сковородою,
В раних росах степів умите, —
Відвежної мислі росаю, —
Хрустально-прозоре,
Синє, осяйне і неозоре,
В просторах Сварога розкрите,
Високе і необняте,
Ореолом Духа крилате,
Слово Вогню Тасмного,
Світла Неземного,
Добуте із серця глибин, —
Само в собі безсловне, —
І тільки геройський чин
Добуде його з глибин, —
Невловиме, —
Ореолами духів крилате,
Слово із Аріярти, —
Синім світлом осяйне,
Сварогом благословенне,
Синім Громом натхненне!

СЛОВО НАТХНЕННОГО КОБЗАРЯ

Мотто:

»Коли одпочити
Ляжеш, Боже, утомлений,
І нам даси жити?«

(Шевченко: »Кавказ«)

Слово як зов, —
Бич на раба, —
Меч обоюдний,
Щоб розрізав серце раба,
Щоб вицідив кров
Раба,
Щоб у землю сплила,
Щоб відродилась

Кров священна,
Лицарська і натхнення,
Лицарів Боля,
Героїв Богдана, —
Щоб словороження
Підняла до бою зов!

Слово,
Що на скелях Кавказу
Розковує Титана! —
Слово,
Що вбиває тиранів
І бога-тирана!
І розбуджує в серці зо сну
Несплячого Бога Живого!
Слово
З вогню небесного
Народжене наново, —
Натхнення любов Прометея,
Слово-Ідея,
У громах Кавказу явлення, —
Синім Громом благословення!

СЛОВО КРУТ І БАЗАРУ

Слово юного зриву, —
Без шансів,
На сніговому полі,
В гранатних розривах,
У квітах крові, —
Січі зов призабутий
Віджив у Крутах. —
В затиску дула
Рука скам'яніла,
Крючок кріса ворухить збіліла,
Рухом останнім
Вистріл на славу
Новій Державі.
І квіти для неї червоні
На сніговому полі.
Слово —
Вогні, що горіли у крові
Не згаснуть ніколи
У сніговіях.

Слово далеких сузір'їв, —
Герої Оріона,
Що всесвіту боронить

Від Теміні і Смерти
Мечем троїстим сузірій.
Викопай смертну яму.
Заглянь у дуло ката,
І заки розстріл гряде, —
Смерти заглянь у машкару! —
Слово промов полум'яне, —
Слово Базару! —
Мечем вогнистим віри,
Мечем троїстим сузірій!

Викопай смертну яму!
Вибери смерть незнану,
Заглянь у дуло ката,
Кривавого солдата, —
Хоч ноги в ранах,
Заморожені в шматах,
Ти стань до співу прямо,
Вибери смерть незнану, —
Хай слово звучить крилате! —
Булатне,
Гартоване,
Прометеївське, розковане,
Золотогомонне,
Любовне, братові вірне,
Лицарське, непокірне,
Слово промов останнє, —
Останнє і неостаннє, —
В нових буде жити повстаннях!

Слово у грудях роздерте,
Але безсмертне.

СЛОВО ДУБОВОЇ ДІБРОВИ

Слово Дубової Діброви,
Карпат високих,
Яруг глибоких, —
Слово боїв шалених,
Слово проти граду заліза,
Проти танків і сталі,
Проти струй вогненних
Слово боїв шалених, —
Тільки грудей твоїх булат,
Тільки м'язів твоїх булат,
Тільки захист глиняних хат
Проти жорстоких гармат.
Слово —
Грудей безпанцерних забороло,

Слово боїв нерівних,
Шалених,
Ідеї вірних,
Словом натхненних, —
Проти темної сили
Нові духові зриви, —
Проти танків залізних
Юні душі негрізні,
Юні душі залізні.
Хто виграс цей бій?
Наділ всіх надій...
Слово —
У серці твоєму
Живий Бог і Ідея, —
У серці твоєму
Розкуло Прометея.

Слово зривів найбільше шалених.
Слово зривів найбільше натхненних, —
Проти грози і сили
Сила духової сили, —
Слово, —
Мужніх грудей забороло.

БАЛЯДА ОСТАННЬОГО БУНКРА

Слово під землею,
Під снігової кересю, —
Снігом поле завіяне,
Ліс дивним сном замріяний.
Сивий серпанок леліє
Слово, що під землею...
Ще двох, що у бункрі остались
Живі у живій могилі.
Щоб смерть зустрічали,
У вічності очі, щоб заглядали:
— «Ніхто нас у світі не чує...»
— «Чи Бог нас в могилі почує?»
Слово брата до брата, —
Рука затискає гранату,
Одну на двох, що осталась.
— «Чи вічно кат тріюмфує?»
— «Чи Бог це знає і чує,
Що любов наші зриви підняла,
Що сонячна мрія засяла?»
— «Що проти ката ми знілись,
За людство піднялись?»
— «Чи Він за людство, чи з катом?»

Питас любовно брат брата,
Ще двох, що у бункрі остались
І тільки одна граната.

— «Чи Він це слово почус,
Що світ його не почус?»

— «Чи знає Він, що страх панус?
Чи знає Він, що кат лютус?
З людства глузус?»

— «Чи може, брате, Він мертвий,
Любови твоєї не чус?»

— «Це, брате в нас, в нашій жертві,
Живе ця сила безсмертна,
Що правду чус і творить
І світ новий сотворить!»

— «У серці твому, брате,
Слово живе крилате,
Слово вірне для брата!
І слухає брат брата,
Слово святе і крилате:

— «Дванадцять легіонів ангелів,
Це тільки мīt, або мрія...»

— «Дванадцять мільйонів ангелів,
Що мав би їх Бог прислати,
Що мали б світ рятувати,
Це тільки мīt, або мрія,
Або марна надія, —

Єдина в світі дія
Це слово в серці крилате».

— «Слухай, слухай, мій брате,
Це тільки в нашій жертві
Живе ця сила безсмертна,
Що правду чус і творить
І світ новий сотворить!»

— «Вийдемо завтра на світло,
Помітно, чи непомітно,
В заковані села, брате,
Душі живої шукати!»

Уста шукають уст брата,
Рука опустила гранату.
Вже не потрібне слово,
Щоб світ творити наново.
Замовкло слово вимовне
І знову стало безмовне,
Слово брата до брата,
У бою братові вірне,
У правді братові вірне,
Чисте і бездокірне,

Слово любови і жертви,
Слово безсмертне.
Ніхто його не почус,
Тільки дух наш відчус,
Слово підземне,
Слово із бункра тасмне,
Дух, що безмовно говорить,
Слово, що животворить!

СЛОВО БЛАГАЛЬНЕ

Слово!
Вічна пам'яте світу!
Творче праформ і форм!
Нового Космічного Міту
Прапор
Здвигни новий!
З хаосу і пекла агоній,
З руїни старих світів
Міць нових теогоній
Здвигни у славі віків!

Слово серця відважного,
Богові в Серці вірного,
Силам темноти непокірного, —
Слово — Вогонь і Рух, —
Слово — Світлий Дух, —
Слово
Бога Живого!

СЛОВО ТРІУМФАЛЬНЕ

Слово —
Сині простори, —
І лет Орла Золотого, —
У лепеті прапорів
Сонця золото
Над ланами просторими,
В шовках розкішнобарвних,
В лепеті прапорів
Синь блискучіша від небес,
Сонце повторене
В мільйонах лиць,
Усе ясніших як золото.
Вітер — свавільний герць —
Пеститься в шовках прапорів.
Ласкаво гладить дівочі ленти,
Взористі цілує взори,

Пишнobarвні,
Стobarвні узори, —
На обличчях тисячobarвних, —
Народу торжественне море
Радістю оп'яніле,
Піснями роздзвонене,
Буйними маршами,
Рясними полками розколисане,
Золотом труб золотогомонне,
Походами роздзвонене,
Мужнім кроком вибиване,
Буйною силою упогне,
В мільйонах м'язів розкішшю налите,
Розкішшю життя напружене,
Сонцерадістю перегружене,
Саф'яном і шовком одягнєне,
Золотою силою сонця перелите!

Слово вільного народу,
Слово тріумфальних походів,
Лиць торжественних,
Душ сонценатхненних,
Піднесених гордо голів, —
Рішеність заборол, —
Радісна твердість на чолах, —
Море прапорів довкола
І квітів снопи у жертву
Тобі
Безсмертному!

Слово Золотої Діядеми,
Слово панцира золотого
На дужих грудях лицарських, —
Сонячна емблема, —
Безсмертних героїв
Живої Слави
Всежива поема.
Слово — лицарська присяга, —
Слово прапор звитяги, —
Лицарів Боляна,
Героїв Богдана,
Живих і буйних наново,
Животворче слово
Вінка золотого,
Що всі душі спрягас над нами
В мільйонах звен
У Сонячну Діядему, —
Слово Ордену.

Петро КІЗКО

ГЕЙ, ГОТУЙТЕ, ХЛОПЦІ, ЗБРОЮ

(Оповідання)

На пероні розбитої станції сидів чорновоłosий, розпатланий хлопець, зодягнений у довгу подерту лахмітину, яку важко назвати піджаком. На ногах, крім власної худої шкіри, хлопець не мав нічого. В роті він тримав кулак, немов би гриз його. Тим чином хлопець ніби гасив свою голодову спрагу. Йому так хотілося їсти, що аж в очах миготіло.

Але що ж би він мав тепер їсти? Довкола саме каміння та залізо, розбиті вагони і повикручувані, сторчма підняті, залізничні колії, немов ребра давніх мамутів. Жодної живої людської душі. Ще десь далеко гупали, немов важкими ступами, гармати і так само далеко стугоніли літаки, але тут, на цій невеличкій станції, стояла мертвотна тиша. Хлопець і сам не спам'ятався, як він забрів сюди. Після того, як прийшли в його село большевики, вигнавши звідти німців, як большевицькі офіцери забрали з села майже всіх людей і погнали копати шанці, хлопцеві вдалося втекти з села і податися геть. Ішов стернястими полями, зеленими вибалками та ярами, аж поки не опинився на цій позбомбленій станції.

Хлопець не знав, де він тепер перебуває: під німцями чи большевиками? Чия це станція? Чому тут немає ні живої душі?

Нараз хлопець почув якийсь голос. Дивний, незрозумілий. Хлопець не міг навіть розібрати, чи то був голос людський, а чи пташиний, а, може, звіряти якогось. Був це не то плач, не то спів, не то квиління якесь. Голос ішов з того боку, де були поперекидані вагони.

Хлопцеві стало лячно. Все ж він підвівся, тріпнув полами піджака, струснув пилюгу, і пішов у напрямі почутого голосу.

Над землею високо стояло липнєве сонце і було так гаряче, що в повітрі немов диміло-мерехтіло мариво.

Переїшовши побіч вагонів кільканадцять кроків, хлопець запримітив трохи оподалік в одній із вибомблених ям маленьку дівчину, десь, можливо, років тринадцять. Вона сиділа, підб'гавши ноги під себе, склавши руки на коліна, і так голосно плакала, що той плач переходив у крик. Рясні сльози котилися з напіврозплющених очей дівчини, яких вона, здавалося, не пробувала стримати ані силою своєї волі, ані витиранням долонями рук. Круглі малі щічки були мокрі, як водою облиті. Їх не могло висушити навіть найгарячіше літнє сонце.

Потім дівчина хапалася за довге біляве, як вівсяний стиглий колос волосся, гукала з ями нагору, так, наче молила, щоб почув її хтось;

— Ой, мамо, мамочко моя! Ма-а-мо, мамуню!

І розплющила раптом, звела ясні сірі очі нагору, де стояв нерухомо, зникновівши хлопець. Потім скаменулася, зіскочила на ноги, витерла долонями заплакані щічки, поправила зім'яту рожеву суковку.

— Ти хто будеш? — запитала несподівано для самої себе.

— Степанко. Небога.

— Степанко? У нашому селі теж Степанко був.

— А як ваше село називається?

— Полум'ятівка.

— А я з Гребінного. То другий Степанко був у вас.

— А ти ж чого тут?

— Утік з дому, як сілрада людей з села забрала на окопи.

Я жив у дядька, якого теж узали.

— А мати де твоя?

— Вмерла.

— А батько?

— На війні загинув.

— То й ти не маєш батьків?

— Ні, не маю.

Дівчина трохи повеселішала. Вона не сама, що не має ні батька, ні матері. Може, й Степанко не один такий.

— І в мене нема нікого. Сьогодні оце везли мене кудись, чула до дитбудинку... Потім, як поїзд підійшов уже до станції, налетіло багато літаків і давай стріляти та бомби кидати на станцію і на вагони. Я не знаю, як воно було, а тільки коли я підвелася, побачила себе в оцій ямі. Я так злякалася, що кликала маму й плакала, але нікого не було.

— А як ти звешся? — спитав Степанко.

— Оленка. Шовкова.

— Шовкова? — перепитав Степанко і забув на мить про голод, про втому, про всю біду. — Ото яке чудне назвисько! Шовкова! А ти й справді шовкова?

Оленці стало жаль на серці. Тут світ не милий, а він сміється.

— А ти недобрый, — розгнівано сказала Оленка, відірвавши погляд від Степанкового подертого піджака, який, здавалося, прикривав зовсім голе тіло хлопця. Крім куцих штанів він не мав на собі нічого. Тому раз-по-раз підсмикував піджачину та затуляв нею голі груди.

І вже знову її очі почали повнитися слізьми. Степанко це заприймів і, щоб розважити дівчину та справді виправдатись за свій недоречний поступок, зліз із гори в яму, до Оленки, й простяг до неї свою малу засмальцьовану й забруднену, як у коцгара, руку.

— Не сердься, Оленко. Будьмо товаришами. Добре?

Оленка зиркнула сірими очима на Степанка і в душі усміхнулася, зберігаючи назовні стриману серйозність.

— Добре, — простягнула й собі руку. — Тільки не смійся з мене. Я ж нічого не кажу, що ти Небога чи як ти себе назвав. Хай буде й Небога!

Степанко засміявся голосно й широко, і той його сміх заразив малу Оленчину душу. Вона й собі вся зайясніла, як огріта сонцем по дощі троянда.

— А ти цікава яка! — сказав майже по дорослому Степанко. — Наступити собі на пальці не даси. Ходімо звідси.

Малі приятелі вилізли з ями, прообтрушувалися й швидко вже були за станцією. Коли вони зійшли на вузьку піщано-глинясту дорогу, що від станції відразу вела до високого соснового бору, Степанко запримітив на узліссі людей, що ланцюгом повзли до станції.

— Дивись, солдати! — вигукнув Степанко, не знаючи, радіти з того випадку чи лякатися.

А ланцюг людей наближався чимраз ближче. Вони лізли, як стрічка комахні.

— Німці! Бачиш, у зелене вбрані! — з острахом проказала Оленка.

— Ти не бійся, Оленко. Вони тебе не візьмуть, ти мала ще. Ми пройдемо повз них і доберемося до якогось села.

Раптом Степанко і Оленка завважили дивовижну картину. Німецькі солдати, що повзли до станції, враз повернули вбік, ліворуч від станції. Потім вони почали тікати. З правого боку, з-за горбу, посипалися сильні стріли автоматів, рушниць і гранатометів, що падали, мов дощ, між саму гущу німецького війська. За стрілами вибігла маса большевицьких солдатів у сірих шинелях і зелених шоломах з п'ятикутніми зірками.

— Це червоноармійці, Оленко, — тихо промовив Степанко. Ні він, ні Оленка не знали, мабуть, що вони попали в саму смугу боїв між німцями і большевиками.

— Я боюся, — зупинилася Оленка, заклавши пальця в рота. Степанко схопив Оленку за руку.

— Біжи за мною!

Вони звернули з дороги й боком знову рушили до розбитої станції. Але біг навколо них так розгорівся, що їм не було вже куди бігти. Зліва й справа, з німецького й большевицького боків, знялася така стрілянина, гул далекобійних гармат, свист рушничних і кулеметних куль, скавуління мін, що ніби вулканом трясло землю.

Ось над головами Степанка і Оленки прошуміла, як шуліка, міна, і малі друзі попадали в траву при дорозі.

Оленка затулила долонями обличчя і так припала до землі, ніби хто силою її придушив. Степанкові хоч як незручно було видавати своє боягузство перед дівчиною, але він так само весь тремтів, горнувшись у свій подертий піджачок. Коли Оленка на мить відхилила долоні від очей, вона запримітила велику ящірку, що повзла до неї. Дівчина несамовито скрикнула й притулилась до Степанка. Хлопець заспокоїв:

— Вона не кусається. Мовчи й лежи, не підводься. Мені казали старші, що коли йде війна і кругом стріляють, то не можна на весь рісг вставати, бо куля поцілить.

Ядїрка, побачивши Оленку й Степанку, хутко поповзла вбік. Потім знову вистріл гармати й розрив стрільна, прямо біля стаційної дороги.

— Я не можу тут бути! — схопила Оленка Степанку за руку.
— Нас уб'ють тут. Тікаймо геть!

Та й знову упала, заплакала.

— Не можна тепер бігти, — розсудливо сказав Степанко і ще раз пояснив Оленці, немов справді військова людина: — Як бігтимемо, то нас побачать і будуть стріляти. Зрозуміла?

Нарешті бій затих, він покотився за сосновий бір, туди, далі в степи і ліси.

Забувши про нестерпний голод, про все на світі, Степанко і Оленка радісно схопилися з місця, перехристилися, і рушили, куди очі бачать.

— Бачиш, Оленко, а казав же я тобі, не тікаймо. От і живі лишилися. Ти знаєш, мій дорогий татко колись казали мені, що часто людина із страху вмирає. От-так, як перестрашиться чогось, зробить щось необдумане — і пропала...

А моя матуся казали, — вже спокійно, поважно мовила Оленка, — що після щасливого порятунку з якоїсь біди і боягуз хоробрій...

Дівчина усміхнулася. Степанко потягнув носом так, що аж в повітрі засвістало. Але він на Оленку не образився за її останні слова. Бо він їх просто не розумів, як не цілком добре розумів і тих слів, які він переказував Оленці про страх. Казав так батько — то він те і повторив. А Оленка? З неї не мудріший філософ, ніж Степанко.

Але за тими балачками наші приятелі й не зчулися, як вони з гористой місцевості спустилися в широку долину, серед якої ген-ген розкинулося село. Вже сутеніло, як хлопець і дівчина підходили до села. Ось уже були видні перші хати, як нараз, невідомо звідки, почувся гучний чоловічий голос:

— Стій, хто йде?

Степанко і Оленка оглянулись назад і побачили за собою високого, стрункого вояка з автоматом у руці, увесь обвішаний патронташами з набоями. Одяг на ньому цікавий, не схожий ні на німецьку, ні на большевицьку уніформу. Чоботи, шкірянка, кашкет на голові.

— Не бійтеся, тут тепер самі свої, — поспішив заспокоїти дітей вояк, побачивши їхню збентеженість. Він перекинув через плече автомат і нагнувся до подорожніх, мовивши далі:

— Знаю, багато тепер таких, як ви. Війна все наробила, вороги України плюндрують нашу рідну землю і народ, дітей без батьків по світу пускають... Їсти певно хочете?

Вояк, не чекаючи відповіді, витягнув хліба та ковбаси й подав Степанкові й Оленці.

— Ну, а тепер можете йти прямо он у те село. Там нема ні німців, ні большевиків, своя влада, українська. Влада Української Повстанської Армії.

По тих словах високий, стрункий вояк обернувся і знову зник у вечірніх сутінках, а Степанко і Оленка стояли серед дороги, як заворожені. «Війна все наробила... Вороги України... Тепер нема ні німців, ні большевиків, своя влада, українська. Влада Української Повстанської Армії!»

Які ці слова, які слова! І дивні наче, такі далекі, і такі близькі, зворушливі. Нові слова! Вони так прозвучали, наче пісня — тихо, але могутньо і владно, що кожне серце людське скорити можуть.

— Ти чула, Оленко, що цей чоловік озброєний казав? Вороги України на нашій землі б'ються, певно оті, що й наших татів і мам забрали... А тепер, каже, своя влада. Влада Української Повстанської Армії. Ти чула про таку армію? Я ніколи не чув. Але як та армія така, як оцей добрий вояк, то й армія добра, мабуть. Ходімо швидше в село, поки не цілком стемніло.

А село вже було зовсім близько. Ось уже й перші хати, що в деревах та зелені потопали.

* * *

Село. Українське село. Хто не знає його чарівної майже казкової краси? Білі, білі, як лебеді, невеличкі хатки рівними шнурочками простягаються то попід горами зеленими, то в долинах, над річками голубими, в квітучих яблуневих і вишневих садах, високими тополями та широкими липами обвиті? Скільки тут добра та багатства! Влітку густі сади гнуться від синьо-сизуватих слив, жовто-багрових груш, червоних, як сходяче сонце, вишень, рожевобоких яблунь. А на рівних полях, яким кінець й краю немає, — білосніжні гречки, славетний український соняшник, як символ вічного світла, бо він тільки з сонцем і знається, — куди сонце, туди й він голівку повертає... А ще — жита, пшениці... Українська пшениця — одна з найкращих пшениць у цілому світі. З неї виробляють такий добрий, такий смачний хліб, що кожна б країна світу хотіла його мати...

Чарівне і багате українське село, як вся українська земля багата шахтами, заводами, річками і озерами. От через те, що Україна така багата, на її землю за всіх віків людського життя приходили чужі, неукраїнські люди, щоб збагатити себе українським добром. Нападали і грабували українську землю і народ татари, турки, москалі, поляки, німці.

З 1939 аж по 1945 рік велася кривава війна між москалями-большевиками й гітлерівською Німеччиною за те, щоб панувати над Україною і її народом.

Коли б наші маленькі герої Степанко і Оленка знали про це, вони напевно запитали б:

— І невже ж немає сили такої, щоб раз і назавжди прогнати з України всіх ворогів, щоб українці самі були панам на своїй землі, самі розпоряджалися своїм багатством і долею своєю?

Але не забігаймо наперед, подивімося, що з Степанком і Оленкою.

Отож, коли вони входили в село, надворі почало вже темніти. По хатах займалися вогні. Люди світили лампами. З декотрих димарів ішов дим, видно, селяни розпалювали печі, щоб варити вечерю. На саму згадку про вечерю в Степанка котилася слинка. Було навколо тихо, так тихо, наче недавніх боїв цієї пекельної війни між обома ворогами України й не було. Яке ж було здивування в Степанка, коли він нараз почув зрив гучної, затяжної пісні, що знялася зовсім недалеко:

Гей, готуйте, хлопці, зброю,
Вирушасмо до бою
Та на ворогів,
На своїх катів!

Щоб кайдани уже кувати,
України розпинати
Більш ніхто не хтів,
Більш ніхто не смів!

Весь народ іде із нами,
Лісовими юнаками,
Під повстанський стяг,
На рішальний змаг!

Не пощадимо нікого,
Переможемо духа злого, —
Боже силу дай,
Боже помагай!

Машинова в нас пістоля,
В дужих молодих руках,
Перед нами сходить воля, —
Цільно бий по ворогах!

— Ти чуєш Степанку? — радісно вигукнула Оленка, —

— Та це ж наші співають. От їйже-богу, що наші! Слухай, які це слова:

Перед нами сходить воля,
Цільно бий по ворогах!

— Наші, наші, українці! — захоплено залепетала Оленка, схопила в обійми Степанка й вони разом швидко побігли в той напоям, звідки долітала пісня.

Справді. Коли Степанко і Оленка вибігли з вузької сільської вулиці на широкий майдан, вони побачили там колони вояків, які йшли строевим, військовим порядком, вишикувані в рівні лави. З близьких хат люди виглядали у вікна, заслуховуючись у пісню.

— Куди ж нам тепер, Степанку, йти? — спитала раптом Оленка, згадавши, що їм треба знайти якесь пристановище і десь заночувати.

— А ось постукаймо у вікно цієї хати, — довго не думаючи, відповів хлопець та й наблизився до однієї садиби. Але стукати їм не довелося. Побачивши малих дітей, господиня цієї хати сама виїшла їм назустріч.

— Ви, бачу, шукаєте когось?

— Еге, шукаємо. Пустіть переночувати нас.

— А ви ж з якого села?

— Та ми вже свої села погубили, — повідав Степанко, а Оленка стояла, опустивши голову й перебираючи пальцями свою брудну, засмальцьовану суконку. — І батьків у нас нема, нікого нема. Ми самі ледве живими zostалися...

— То заходьте, я ось проведу вас. І ви не тільки переночуєте, а й житимете у нас. Бо куди ж тепер вам у такий непевний час? У мене самої донька загинула, то будете обоє мені, як рідні діти.

Степанко й Оленка переглянулись, усміхнулись — зраділи таким щасливим випадком. Отже й вони тепер заживуть, як люди!...

* * *

Жінка, що прийняла до себе Степанка й Оленку, була вчителькою. Була це вже старша пані. Вона вчила в школі й за большевиків, але ніколи большевичкою не була. Навпаки, вона дуже ненавиділа москалів-большевиків за їхню нелюдську жорстокість, знущання над людьми, особливо ж над українцями і ненавиділа большевиків-москалів за те, що ці дикі зайди поводили себе в Україні так, ніби вони мали під владою своєю не людей, а худобу.

Але все це учителька глибоко таїла в своєму серці і довгі роки ждала, поки й для української землі та її народу прийде сподівана воля, засяє сонце щастя.

І ось у війну між большевиками та німцями для учительки справді засіяло сонце: в її село прийшли загони Української Повстанської Армії, які вигнали звідти большевиків і встановили свою, українську національну владу з синьожовтим прапором та стародавнім українським державним гербом — Тризубом.

Степанко й Оленка, помившись в теплій воді, добре повечерявши, сиділи за столом, біля газової лампи, й пильно та захоплено слухали оповідання вчительки.

— Тепер у нашій околиці таких сіл, де немає ні большевиків, ні німців. Дасть Бог, діти, скоро вся Україна буде вільна, самостійна, ні від кого незалежна. Самі українці будуть господарями на своїй землі. Не буде ката-супостата, як казав наш великий поет Тарас Шевченко, а буде правда на землі.

Оленка не втрималася, щоб не вигукнути під час цього чарівного оповідання вчительки:

— Ой, пані вчителько, коли б уже скоріше цей час прийшов. коли б скоріше...

— Та цить, дурна, не перебивай, — смикнув Степанко Оленку за спідничку. Нехай розкаже учителька, уже он три роки до школи ходив, а такого чути не доводилось. Мовчи.

— Атож, Оленко, — вела далі свою мову вчителька. — Воно і скоро ми могли б свою державу мати, коли б усі українці,

усі-усі, як один, від старого до малого, в один час і в один раз узяли та й повстали проти москалів-большевиків, що на нашій землі панують. Від старого до малого... — повторила учителька якось особливо підкреслено та й замовкла, замріялась.

Степанко й Оленка переглянулись. Вони не могли не запримітити, що вчителька над чимось тяжко задумалась.

Оленка, ніби хотючи допомогти вчительці оповідати далі, повторила й собі мрійно, наче вже доросла:

— Від старого до малого... А чому наші люди, українці, так не зроблять. Я, коли б могла, зробила б. Не вірите?

Степанко затулив кулаком рота, мабуть, засміятися хотів з Оленчиних слів.

Але учителька перебила:

— А так, без всенародного повстання, все одно гинуть люди. великі і малі... Ото моя донька, уже п'ятнадцятий рік їй був, теж загинула. Під німецьку бомбу попала, як по воду до криниці йшла. Ішла води принести, щоб нашим воякам їсти могла я зварити, але не повернулася. Принесли упівці неживою з яру, що он там недалеко нашої хати. — Учителька показала рукою.

— То тут уже й війни немає, а німецькі бомби падають? — зацікавився Степанко.

— Ще й скільки. Позавчора стільки літаків налетіло, що думали — все село до неба піде. Та й большевицькі прилітають у гості. Нікому, видно, української землі покидати не хочеться.

— А ви і їсти самі воякам, упівцям, як ви їх називаєте, варите? — спитала зненацька Оленка.

— Варю.

— А коли ж вони у вас їдять? — це Степанко.

— А ось, і тепер уже скоро мають прийти. Як не спатимете, побачите, порозмовляєте.

— Ой, — вигукнули майже нараз Степанко і Оленка, — як би то їх побачити! Ми до ранку не спатимемо, аби вояків УПА побачити!

Учителька раптово звелася з місця й підійшла до вікна, відхилила фіранку. В одну мить вона немов прикипіла біля шиби вікна. Не могла відірвати свого погляду. За селом, високо вгорі, аж під самим небом, знялися червоні язики ракет.

Учителька швидко розчинила вікно навстіж, потім обернулася до дітей:

— Червоні ракети. Сигнали наших. Значить — большевики близько.

Степанко і Оленка схопилися з місць, бо вже добре знали, що це могло бути.

Учителька випростувалася рівно, по-вояцькому, й звернулася до Степанка і Оленки:

— Ну, дорогі мої ластів'ята, що ж будемо робити? Знову вороги ідуть... Я мушу йти. Ви залишайтеся в моїй хаті, будьте спокійні, вони вас не зачеплять, ви ще малі.

Учителька хутко одяглася. Степанко дивився на неї розгублено й схвильовано. Він не знав, що у цей час робити.

Оленка виручила його з задуми й сказала першою:

— Ми підемо з вами, ми не хочемо самі лишатися. Ви ж самі казали — від старого до малого. Всі на ворогів, на наших катів...

— Правду, каже Оленка. Ми не залишимося, ми підемо з вами, — підхопив Степанко, і обоє малих підбігли до учительки й схопили її за руки.

Учителька не менше розгублено й схвильовано дивилася на Степанка і Оленку.

— Ох, ви, дітки мої, золоті мої, дорогі пташенята. Як же мені вас лишати, і як мені вас брати з собою, коли я в бій разом з УПА їти мушу.

— І ми в УПА, візьміть і нас, просимо, дорога учителько! Що буде вам, те й нам, ми не хочемо під москалями-большевиками бути! У нас немає наших мамусів і татусів, будьте ви нашою мамою... — залепетали, горнучись до учительки, діти.

Учителька пригорнула їх до себе, поцілувала тричі кожного, а тоді взяла за руки й сказала:

— Пішли!

* * *

Большевики великою масою своїх військ напали на село, в якому квартирували загони УПА. Українські вояки прийняли були бій, обороняючи село і його людей від нової ворожої навали. Але сили були далеко нерівні. Большевики підтягли панцери, били по селу гарматами, стріляли в хати запальними кулями з панцерних автоматів, і через годину запеклого бою велика частина селянських солом'яних хат була в страшному вогні.

В майже цілковито зруйноване, знищене село ввійшли большевики. Українські повстанці, після чималих людських жертв і втрат зброї вийшли з села і, під прикриттям залишених оборонних відділів, подалися в ліси, щоб звідти знову вести боротьбу проти ворогів своєї Батьківщини.

На щастя, учителька з своїми придбаними в ті жахливі часи дітьми — Степанком і Оленкою — залишилися живими. Коли учителька прийшла з ними до штабу головної квартири УПА у звільненому селі, полковника Звितяжного, той негайно ж наказав дітям, на їх уперте бажання, відправити з учителькою в заплілля.

Тепер Степанко і Оленка, сидячи разом з учителькою та волками УПА в кузові вантажної автомашини, почували себе, як у великій, рідній сім'ї. Їхні серця калатали радісно, бо перед ними простелявся світлий і чистий шлях боротьби за рідну землю, за своїх батьків і матерів, що їх одібрали їм люті вороги.

«ЗАЙДІМ САМІ ДО СЕБЕ В ГОСТІ...»

ДЕКЛЯМАЦІЙНИЙ МОНТАЖ НА ОСНОВІ БАЙОК ЛЕОНІДА ГЛІБОВА

Написав: Леонід ПОЛТАВА

ДОПОВІДАЧ: «Все це — байка! Не оповідай байок! Нехай байки діти читають!» — чуємо не раз такі вислови. А тим часом байка, як літературний твір, має свою велику і славу історію, правда, мало відому не тільки дітям, а й багатьом дорослим.

У шостому сторіччі до народження Христа жив у Греції раб на ім'я Езоп. Він настільки вславився короткими дотепними оповіданнями з життя тварин, що цар Крез звільнив Езопа з рабства, а потім увесь час протегував Езопа. Річ у тому, що Езопові оповідання мали мову із спритно захованими натяками: за героями його «казочок» — тваринами — були приховані люди з усіма їх вадами, хибами і недосконалістю. За короткі влучні байки Езоп — батько європейської байки — заплатив головою: його забили дельфійці, розлючені байкою, в якій Езоп висміював їхні дикі звичаї.

Відтоді байку плекають в усіх літературах світу. Визначним байкарем древнього Риму був Федр. У Франції байку культивував Ляфонтен. Між українськими байкарями найбільшу славу здобув Леонід Глібів — письменник з Полтавщини, що жив у 1827-1893 роках. В умовах Московської імперії йому, українському байкареві, доводилось говорити «езопівською», символічною мовою про хиби в суспільстві. Часто брав він для своїх байок і міжнародні мандрівні сюжети, але вдягав їх в українську ношу, надавав їм українського національного кольориту.

Л. Глібів писав, що читачеві «здається, ніби байка бреше» — але на ділі вона — «правду чеше, нікого в світі не мigne...»

Байка, що виникла 25 сторіч тому в Греції, і нині живе та допомагає людям — своєю сатирою — краще, гідніше жити.

А тепер — Доповідач показує на групу декламаторів на сцені — «Зайдім самі до себе в гості»:

Та годі, друзі, мандрувати,
В чужій шукати стороні
Слоєї правди! Наша хата —
У вас, у цьому, у мені.
Зайдім самі до себе в гості,
Бодай разок на шизку літ...
Увага! На оцім помості —
Вся еміграція стоїть!
Промови чуті, гуки, крики:
Як об'єднатись нам навіки? —
Всі радять на усі лади, —
Неначе Глібовські «МУЗИКИ»
Переселилися сюди!

ДЕКЛЯМАТОРИ: »Десь у веселому краю
 Зійшлися у гаю
 Ведмідь товстий та волохатий,
 Всесвітній пасічник-ласун,
 Завзятий Цап-стрибун
 І телепень-Осел ухатий,
 Дурного розуму невдатний син;
 Та передражник Малпенко-Мартин.
 Сидять, балакають під липою густою —
 Хто бачив що і де хто був,
 Чи поблизу, чи може за горою,
 Які новини чув.
 — Погано, братчики, без діла в світі жити! —
 Так Малпенко-Мартин розмову завершив: —
 Признаюсь, ніде правди діти.
 І я, гуляючи, прожив;
 Одначе, скрізь тинляючись чимало,
 Всього побачить довелось...
 Ох, трудно в світі жити стало!
 Пора і нам придумать щось...
 ... — Так! Добре! Будемо музичить! —
 Ревнув Ведмідь: — Розумна голова,
 Не гріх і розуму позичить...
 Робота гуртова... —
 І стали на тому: щоб слова не зміняти, —
 Не гаючись, це діло розпочати.
 Днів через три вони в тому ж гаю
 Справдили вигадку свою:
 Роздобули баса, цимбали,
 І скрипочка, і бубон є;
 Прехорошенько посідали
 Та як ушкварили — ой лишенько моє!
 Хто в ліс, мовляли, хто по дрова,
 Аж на пвесь гай луна гуде!
 Ведмедів бас реве, неначе та корова
 Із череди додому йде;
 Цап на цимбалах паличками
 І брязкотить, і дзенькотить.
 Трусне борідкою, або хитне рогами,
 Мекече, бурмотить;
 Між ними грас, невгаває
 На скрипку Малпенко-Мартин,
 Кувікає, пищить, як іноді буває, —
 Залізе порося у тин;
 Осел силкується під кльоном,
 Щоб всіх перемудрить,
 І, як у діжку макотоном,
 У бубон стукотить.
 Злетілись гави і сороки,

Шпаки, чижі і горобці:
 Регочуться, хапаючись за боки:
 — Ну, так! Удрали молодці!
 Нехай їй біс, такий музичі,
 Сполохала наш тихий гай,
 Не можна вдержатись ніякій птиці.
 Хоч куди видко утікай!..
 — Ось цитьте бо! — Мартин гукає: —
 Почин невдатний іноді буває!
 Стривайте, братчики, не так ми сидимо!
 От зараз я попорядкую...
 — Щось та не так — і я вже чую, —
 Озвавсь Осел: — Ні, мабуть не втнемо. —
 А Малпенко йому: — Та ну бо, — каже, — годі!
 Не знаєш ти: музичі грать —
 Не горобців полохать в огороді...
 Послухайте, кому і де сидять:
 Ведмедику під липою старою,
 А Цапу треба під вербу,
 Ослові на горбу,
 Я примощусь під бузиною. —
 Загнали знов — ще гірш нема ладу!
 Якраз на ту біду
 І Соловей тут опинився.
 Вони до нього: — Ну, мастак,
 Ти здорово співає навчився,
 Кажі по-правді, що і як?
 — А що ж, — він каже, — вибачайте,
 Ні те, ні се:
 Хоч десять раз пересідайте,
 Немає хисту — от і все!»

ДОПОВІДАЧ:

Чи ж дивуватись після цього,
 Що не один із діячів
 Міняє тридцять три дороги
 На шлях біліших калачів?..
 Він тут — «парадив», там — накоїв,
 А деє — підвів усіх під пліт...
 Мов — персонаж із басчки старої,
 Що зветься

«ВОВК І КІТ»!

ДЕКЛЯМАТОРИ:

«В село із лісу Вовк забіг...
 Не думайте, що в гості, братця!
 Ні, в гості Вовк не забіжить;
 А він прибіг, щоб денебудь сховатись:
 Проклятий люд з собаками настиг...
 І рад би Вовк в які ворота вскочить,

Та лишенько йому — куди не поглядить —
Усюди Вовченька недоленька морочить,
Хоч сядь та й плач;
Ворота, як на те, кругом усі заперті,
А дуже Вовкові не хочеться умерти
(Бо ще він не нажився, бач!),
А гірше од людей — од видимої смерті...
Коли глядить —
На загороді Кіт сидить,
На сонечко мурликає-дрімає.
Підскочив Вовк і до Кота мовляє:
— Котусю-братіку! Скажіть мені скоріше,
Хто із хазяїнів отут усіх добріше?
Я хочу попрохати, щоб хто мене сховав
На цей недобрий час. Я б у пригоді став!..
Чи чуєш гомін той? За мною то женуться?..
Котусю-батечку! Куди ж мені поткнутися?..
— Проси мерщій Степана,
Він добрий чоловік. — Кіт Вовкові сказав.
— Так я у нього вкрав барана.
— Ну, так навідайсь до Дем'яна.
— Е, і Дем'яна я боюсь:
Як тільки навернусь,
Він і згадає поросятко.
— Віжи ж, аж ген живе Трохим!
— Трохим? Боюсь зійтися з ним:
З весни ще злий він за ягнятко!
— Погано ж!.. Ну, а чи не прийме Клим?
— Ох, братіку! Теля я в нього звів!
— Так, бачу, ти усім тут добре надоїв. —
Кіт Вовкові сказав: —
Чого ж ти, братіку, сюди і забігав?
Ні, наші козаки ще з розуму не спали,
Щоб Вовка од біди ховали!
І так-таки ти сам себе вини —
Що, братіку, посіяв, те й пожни!»

ДОПОВІДАЧ: Та щоб порадити громаді,
Щоб знов її не підвели, —
Ходім, громадо, на леваду,
Де нас чекають дуже радо
«ОСЕЛ З ХАЗЯІНОМ»... — пішли!

ДЕКЛЯМАТОРИ: «Один Хазяїн мав леваду.
Самому ніколи левади стерегти,
Бо треба дати у полі раду,
Щоб діла не звести»

А тут ще нікого й наймати:
 Робочий час пильнує всяк.
 Знайшовсь Осел-мастак, —
 Його й найняв левади доглядати,
 Проклятих горобців та гав ганяти.
 Осел був чесний неборак —
 Не гріх сказати, що слід би й людям так —
 Не то щоб що — листка займає боявся.
 Одна біда — що недотепний пдався:
 Шкодливих горобців та гав
 Він щиро так ганяв,
 Що витоптав всі кавуни і дині,
 Неначе буря рознесла.
 Як глянув наш господар — і зб'їла аж посинів,
 Вхопив рубель та й ну гатить по спині
 Сердешного Осла.
 А люди, сміючись, піддакують ще збоку:
 — Отак йому, отак, щоб знав,
 Як з баштана робить толоку!
 А я б їм те сказав,
 Що нічого Ослові дорікати,
 Що лучче б розуму спитати
 У того, хто наймав.

ДОПОВІДАЧ: Спитаймо ж, друзі, пашу пресу...
 Там часто, з братньої руки,
 Друкуються лише дірки
 З еміграційного «процесу»...
 У чому річ? У чому справа? —
 Що не забава — вже й поява,
 Новецький гепій, славна слава!.. —
 Чи вже й у пас, як то було колись,
 «ЗОЗУЛЯ Й ПІВЕНЬ» обнялись?..

ДЕКЛЯМАТОРИ: » — Як ти співаєш, Півне, веселенько...
 — А ти, Зозуленько, ти, зіронько моя,
 Виводиш гарно так і жалібненько,
 Що іноді аж плачу я...
 Як тільки що почнеш співати,
 Не хочеться й пшениченьки клювати,
 Біжиш в садок мерщій...
 — Тебе я слухала б довіку, куме мій,
 Аби б хотів співати...
 — А ти, голубонько, ти, кралечко моя,
 Поки співаєш на калині,
 То й весело мені, і забуваю я
 Свою недоленьку, своє життя погане
 Та безталанне...
 А тільки замовчійш

Або куди летиш —
 Зник серденько, неначе на чужині...
 І їстоньки — не їм, і питоньки — не п'ю
 Та виглядаю все Зозуленьку мою,
 Як гляну на тебе — така ти невеличка,
 Моя перепеличко,
 А голосочок — то який!
 Тонесенький, милесенький такий...
 Куди той Соловей годиться?
 — Спасибі, братіку, за добрес слівце.
 Як не кохать тебе за це?
 І ти виспівуєш, неначе та жар-птиця,
 І далєбі що так — пошлюся я на всіх —
 Де взявся горобець, послухав трохи їх
 Та й каже: — Годі вам брехати
 Та одно другого значев'я вихвалити! —
 Порхнув — та й був такий.

За що ж, — хто-небудь попитає, —
 Зозуля Півня вихваляє?
 За те, що Півень годить їй
 Та потакати добре вміє:
 Рука, як кажуть, руку мисє.

ДОПОВІДАЧ:

Велика в цьому є наука:
 Як преса буде для забав —
 Завжди до пзших пильних справ
 Прошикнуть

«ЛЕБІДЬ, РАК І ЩУКА»!

ДЕКЛЯМАТОРИ:

«У товаристві лад — усяк тому радіє:
 Дурне безладдя лихо діє,
 І діло, як на гріх,
 Не діло — тільки сміх.

Колись-то Лебідь, Рак та Щука
 Приставить хуру узялись.
 От троє разом зспряглись,
 Смикнули — кат-ма ходу...
 Що за морока? Що робить?
 А й невелика, бачся, штука, —
 Так Лебідь рветься підлетіть,
 Рак упирається, а Щука тягне в воду.
 Хто винен з них, хто ні — судить не нам,
 А тільки хура й досі там».

ДОПОВІДАЧ:

Судім самі себе суворо,
 Скажімо щиро: ми пішли
 В дідечий світ, за синє море
 Не для газетної хвали:

Прощалася із нами Мати
Не на прогуляшку із хати,
Не для погребних комбінацій
Заробітчанських еміграцій!
Подумаймо, щоб під кінець
Не вийшов

»КОНИК-СТРИБУНЕЦЬ

ДЕКЛЯМАТОРИ: »У степу, в траві пахучій,
Коник, вдатний молодець,
І веселий, і співучий,
І проворний стрибунець —
Чи в пшениченьку, чи в жито —
Доскочу розкошував
І цілісіньке літо
Невгаваючи співав;
Розгулявся на всі боки,
Все байдуже, все дарма...
Коли гульк — аж в степ широкий
Суне злючач зимк!
Коник плаче, серце мліє,
Кинувсь вія до Мурав'я:
— Дядьку, он зима біліє!
От тепер же згину я!
Чусш — в лісі ворон криче,
Вітри буйнії гудуть?
Порятуй, порадь, земляче,
Як це лихо перебуть!
— Опізнився, небораче, —
Одказав земляк йому: —
Хто кохав життя ледаче.
Непереливки тому...
— Проспівав ти літо Боже,
Вдача вже твоя така.
А тепер танцюй, небоже,
На морозі гопака!»

ДОПОВІДАЧ: Це все про Шук та про Ослів, піврбку,
Про Півшників і про Вовків...
Та не даремно бачить око
У них — любезних земляків!
І не даремно байка мовить
Всім тим, хто пині скверпословість:

ДЕКЛЯМАТОРИ: »Ти сам себе виши!
Що, братіку, посіяв, те й пожни!»

Кінець

Нью-Йорк, 1961.

ТРИБУНА ЧИТАЧА

Д-р Дмитро КУЛИКОВСЬКИЙ

ПРО ТРОЄ І ДО ВСІХ ПОКОЛІНЬ

Соціологічна студія*

І. КІЛЬКА СЛІВ ДО ЧИТАЧА

У першу чергу мушу звернутися до Шановного Читача з маленькою проською. Перед тим, ніж почне читати цю мою невелику працю, нехай спершу уважно прочитас повість «Три покоління», яку написав д-р Ф. Мелешко. Прочитавши ж її ось так, нехай її полишить у себе для того, щоб під час читання мого цього аналізу міг повсякчасно порівнювати місця аналізу з відповідними місцями самої повісті і, таким чином, бути більш підготованим до входу в курс справи, згідно, і перевірки висновків нашого аналізу.

Припускаючи, однак, можливість, що декому з Шановних Читачів не пощастить у теперішній час роздобути повість «Три покоління», я, з одного боку, щоб бодай хоч трохи їм допомогти, а також, з другого боку, щоб взагалі надати більшу ясність своїй же праці, зразу тут подаю короткий зміст згаданої повісті.

ІІ. КОРОТКИЙ ЗМІСТ ПОВІСТІ «ТРИ ПОКОЛІННЯ»

Кінець минулого, XIX-го, століття. До волосного села Болотняної, деє на південній Київщині, примандрує якийсь чужий, невідомого минулого, чоловік, Юхим Штельмах, з жінкою і маленькою дитинкою, дівчинкою Оксаною. Він був майстром на всі руки. А що село в той час конче потребувало такого майстра, то й прийняло його до себе, хоч спочатку на досить тяжких умовах. Цілий рік Юхим Штельмах працює для села майже тільки за харчі та тютюн. За цей час він здобуває довір'я і симпатії і по році село його дефінітивно приймає до себе, дає йому шматок землі під хату та під майстерню.

Ставши повноправним членом громади, Юхим Штельмах рве зв'язки зі старою тактикою — працювати для села заповідарма і відтепер працює за відповідну винагороду. Та в короткім часі виявляється, що він гіркий п'яниця. Жінка його, не витримавши далі життя з ним, умирає на сухоти, полишаючи маленьку Оксану сиротою. Під впливом такого великого нещастя Юхим Штельмах якийсь час не п'є, однак довго не витримує і знову починає пити, а проте добросовісно працює далі. Оксана підрослає і деє зникає на кілька літ. Снуються про це різні чутки: то ніби вона служить у жидів наймичкою, то ніби робить «легку» роботу, а то, нарешті, ніби в якогось кабанника є за господищу. Коротко — має славу «непугащої» і, нарешті, повертає до батька у Болотню.

У Болотняній живе родина багатого селянина Ялисея Тарана, людини надзвичайно працювитої, твердих життєвих засад, запопадливої і ощад-

*) Соціологічний аналіз повісті «Три покоління» Ф. Мелешка, виданої «Укр. Видавництвом, Краків-Львів у 1943 р. Повість складається з двох частин та має 195 стор. 80. Цей соціологічний аналіз написав у 1946 р. в Гавлінгу біля Мюнхена. — Автор.

ної — «скнарого, якого, кажуть, світ не бачив», як про нього говорить сам автор повісті, д-р Ф. Мелешко, повторюючи, очевидно, думку про Я. Тарана певної частини болотянських громадян. Цей Таран має чотирьох синів. Двох із них уже відділив і вони самостійно господарюють. Третій пішов у монахи до Києво-Печерської Лаври, бо старий Таран не дозволив йому одружитися з коханою дівчиною. Четвертий, Гнат, лишився при батькові. Йому бугай рогом виколює око і він, хоч і багатий, через цю ваду не може знайти собі жінки ані у Болотянній, ані в її околиці.

Гнат тяжко переживає цю свою трагедію, але батькові теж не легко, бо і синові бажає щастя та і для господарства потребує господині. Однак невістка Таранова мусить походити з такого ж роду, як і Таран. І ось стається таке: «непутяча» Оксана погоджується вийти заміж за «сліпого» Гната. Батько Таран борсається, не хоче такої невістки, але ж і йшла дівчина не хоче Гната. Оксана — дівка, хоч куди, і Гнатові припала до серця. Немає ради — і вони побираються. Розуміється, між старим Тараном і невісткою зразу постає запекла боротьба, бо Оксана має теж твердий характер і йшла заміж за Гната з розрахунком, що буде панею в господарстві. І чим впертіше стоїть на своїм старий Таран, тим безогляднішою стає Оксана.

Боротьба за пріоритет у господарстві триває. Оксана поволі набирає верху, але не лише в господарстві; вона завойовує симпатії і в селі і це все за рахунок старого Тарана, який, противно тому, немає ніде співчуття. Так триває якийсь час. Тим часом старий Таран підупадає на здоров'ї і передчуває свій кінець. Скликає своїх дітей і свої заощаджені гроші-готівку ділить між самостійними своїми синами, а Гната полишає на ґрунті. В останній рік свого життя він ще бере участь у молоченні збіжжя. Тут, на тоці, відбувається явище, якому я даю назву «Гостріння язиків», що його провадять чужі селяни-робітники при молоченні. Ялисей Таран умирає. Гнат з Оксаною залишаються на господарстві. Оксану, однак, в цей час найбільше гнітить її бездітність.

В селі ще живе Петро Степаненко, — теж добрий господар. Він ще молодий, має жінку, Тодоську, та малих дітей. Він не знає, що в нього була і с закохана Оксана. Теж відомо, що ото якраз у Тодоську, коли вона була ще дівчиною, був закоханий Андрій Таран (монах). Тодоська вагітна і очікує дитини. Петро підшукує кумів і збігом обставин ніби змушений за куму запросити Оксану. Тодоська відрухово є проти цього, але нема вже ради. Оксана використовує це кумівське зближення з Петром, признається йому, що його кохала і кохає, та що хоче від нього мати дитину. Петро не витримує напору великої жіночої сили Оксани, піддається їй. Між ними відбувається кілька разів інтимна зустріч у Таранів. Тодоська про це довідується, висліджує і страшенно мститься вже на вагітній Оксані: в моменті, коли в снігах остання прощається з Петром, Тодоська несподівано нападає на Оксану (Петро тікає), виливаючи на неї горщик розтопленої смоли, а коли Оксана падає на долівку, Тодоська копає її, намагаючись так знищити плід. Цей атентат на плід Оксани Тодосьці не вдається. Оксана, однак, мусить довго видужувати від побоїв, але все таки здоровий синок, Юрась, їй народжується.

Волосним старшиною в Болотянній є теж багатий селянин, Федір Трохимович Савченко. Змальовуючи цього свого чергового героя, письменник, думаємо, перевищив сам себе, але про це говоримо у відповідним розділі цієї нашої праці.

Оповідання не має характеру закінченого циклу. Кінчається тим, як у Тарана Гната тішаться тримісячним Юрасиком і як кожний йому від себе щось обідає. Також є великою проблемою знайти в повісті третє покоління, бо в ній, oprіч новонародженого сінка Степаненків та Юраська Тараненка, інших представників третього покоління автор повісті не подає.

III. ДРІБНІ ДЕФЕКТИ

1. Московізм. У першу чергу звертаю увагу на недобре вжиті слова і то в різнім сенсі: стилістичнім, граматичнім, психологічним, національним, тощо.

На стор. 5-ій автор повісти пише: «Господар... можливо пожалів, що прийняв до себе таких загадкових людей». Тут, прочитавши це місце у повісті, можна цілком обгрунтовано сперечатися з автором і довести йому, що він подає неможливий психологічний момент, бо: — або Штельмах був великий, чемно висловлюючись, «недипломат», коли чужому чоловікові, в якого мав залишитися на довше прожиття, понарозповідав про себе такі страшні речі, або ж той господар був цілком нікудишний, що, почувши від самих Штельмахів про них же недобру опінію, все ж таки прийняв їх до себе. Автор повісти не показує нам ані «недипломатичности» Штельмаха, ані «нікудишности» того господаря, ба, цілком навпаки, він малює їх уповні позитивно. Та, наводячи щойно вище подану фразу, я хочу ще вказати на слово «пожалів», ужите в ній. Думаю, що тут краще було б ужити слів: «пожалкував», «пошкодував», як слів без усякого сумніву суто-українських, бо слово «пожалів» — це форма висловленого «малоросом» московського слова «пожалѣль»², одначе з українським значенням «пожалкував».

На сторінці 7-ій та інших уживається слово «неодмінно», яке є зукраїнізованою формою московського слова «непремѣнно». На цій же сторінці, трохи нижче, читаємо, що «Штельмах з'їздив до міста». По-українському до міста можна: їздити, їхати, поїхати, приїхати, але «з'їздити», себто, «сѣѣздить въ городъ» можна лише по-московському. По-українському деколи кажуть: «Він його так буком з'їздив, що й живого місця не залишилося!». При цій нагоді скажемо тут і про те, як на стор. 7-ій Штельмах у пана «сп'яна» вступив якесь таку штуку... Оце «сп'яна» — чисто московське слово «спьяна». А ось на стор. 47-ій читаємо, як люди «собі сплять під відкритим небом». То робиться в Києві, у Лаврі на прощі. «Подъ открытым небомъ» спати можна по-московському, а по-українському спиться або «під голим небом» або, ще краще, «надворі», що означає «в природі».

На стор. 98-ій автор пише, як «в мгновенія ока» почався на ярмарку самосуд над кишеньковим злодієм. Ніяк не реабілітує автора та обставина, що він цей московський вираз узяв у знакі наведення. Читає себе питає: для чого письменник ужив цей московізм? Кому і для чого він там потрібний? Чи ж хіба немає відповідного українського виразу? І так у цім випадку, властиво, бачимо оту майже панівну ознаку певної частини української інтелігенції, вихованої в московських школах, час від часу забарвити свою українську мову якоюсь московською фразою з метою — надати своїй українській мові певний тонус (ліпший), або ж з браку свого поготового виразу. Бридко слухати взагалі таку «мову» і спостерігати такого «інтелігента», але що маємо казати про письменника українського, який безвладно тягнеться у хвості ось таких «невмиваних дітей українських» і в своєму творі, призначеному для мільйонів читачів, без усякого надумання й сумління засмічує свою, дуже назгаль гарну, мову ось такими варваризмами?

Теж цілком певного московізму автор уживає, коли пише (стор. 185), як Антін кілька разів пробував затягати свою пісню, але «спохвачувався» зо страху перед старшиною.

² Від часів Переяславської Унії (1654), відколи українці почали вчити москалів письменности, сливе аж до революційних часів (1917) можна було майже у всіх граматиках московської мови зустрінути регулу, що «ѣ» (ять) пишеться в тих московських словах, де українець вимовляє «і» («літо» — «лѣто», «пісня» — «пѣсня» і т. д.). Отже, — колись українці «наломлювали» москалів, а тепер москалі «наломлюють», та й як! — українців.

Нам можуть, принаймні на деякі з вказаних випадків, відповісти: «Так нарід говорить». Знаю, що так і подібно наш нарід говорить і то тим більш, чим далі на схід (аналогічну біду маємо, чим далі на захід, але з польщиною). Проте не можемо погодитися з думкою, що мистецько-письменник має передавати дійсність за всяку ціну реалістично. Реалістичний спосіб писання, щодо мови, треба вживати тільки тоді, коли письменник описує чисту дійсність для наукових, так би мовити, лабораторійних цілей. Якщо ж його писання призначається для всіх, для цілої нації, то тут письменник може виступати лише в ролі виховника, творця доброго змісту і форми, які мусять бути в суворій гармонії з всіма загальнонаціональними ідеалами: мовними, психічними, національно-моральними, тощо.

Нації, як читачеві, треба дати добрий літературний твір, як змістом, так і формою. Нація сама добре знає реальну свою дійсність, але своїх дефектів може й не знати. Напр., наш гуцул сам знає свою говірку і то краще від усякого мистця, але він може добре і не знати, що ідеально добрий українець є той, хто говорить літературною українською мовою. Зрілість і свідомість нації залежать, між іншим, і від ступеня наближення мови кожного громадянина (читача), і того найпростішого, до форм літературної мови нації. Очевидно, що такої ситуації не досягнемо, коли даватимемо народові літературні твори мовою, що докладно відбиватиме мову первісно-природної людини нації³.

Подані нами тут московізми складають лише частину з тих, якими автор повісті засмітив свою, назагал дуже гарну, українську мову свого твору. І ще більшою стає його вина тому, що всі ці московізми він уживає добродіє сам, як такий, і не може виправдуватися навіть тим, що, мовляв, стенографічно передає мову дійових осіб.

На цих кількох зауваженнях про дефекти мовного характеру ми хочемо закінчити цей розділ нашої праці. Властиво, мовні зауваження тут подані принагідно, тому що чисто літературний розгляд повісті «Три покоління» не входить у головне наше завдання. Тому так само принагідно хочемо тут, щодо мови повісті, сказати, що вона, беручи загальносправу, дуже гарна, багата, суто-українська і, таким чином, прозраджує нам українського письменника, в мовнім відношенні, непересічних здібностей.

Своїм завданням, як це зазначуємо на початку цієї праці, ми ставимо собі подати аналіз повісті «Трьох поколінь» у соціологічному аспекті. Але, поки перейдемо до нього, хочемо ще — маючи на меті: 1) цілком покінчити з мовним розділом нашої праці і 2) вчинити перший крок у галузь соціологічних розважань, — подати кілька загальних наших думок про функцію мови взагалі і, головним чином, у соціологічному аспекті.

Кожна мова — це середник для порозуміння між людьми. Саме ж порозуміння є звичайно складним процесом психологічно-фізіологічної взаємочинності двох чи багатьох людських феноменів. А що шляхи такої взаємочинності бувають найвищою мірою складні й багаті на нюанси, то є ясним, що і мова, оскільки має завданням відбивати ці нюанси, перетворивши їх у поняття і надавши їм певну словесну форму, мусить бути відповідно багата, специфізована і припасована до цієї своєї функції. Дивлячись із цього становища, мова нам уявляється, як арсенал інструментів якогось ремесла.

У прапервісних людей мова складалася з малої кількості слот, так само, як і інструменти таких людей вичерпувалися кількома кам'яними або кременіними сокирами, якимсь там колодачем та шкрябачем... Як первісній людині цілком вистачало згаданої кількості слів для висловлення своїх нескладних психічних процесів, так само було для неї досить і тих інструментів, щоб з допомогою їх виконати найвищою мірою невинбагаву тодішню свою індустрію. Однак з бігом часу народ

розвивається, а одночасно з цим розвивається і мова його, зростає і значення її. Є великою силою народу, коли він своєю мовою може висловити набріжнотанітніші свої переживання. Очевидно, що мову народу розвивають усі спільно, себто весь народ, проте і в цім процесі перед веде, як і належить, провідна верства народу взагалі, а особливо майстрі слова народу — його письменники і поети. На них якраз і лягає спеціальне завдання — організувати якнайдокладніше мовний арсенал народу свого, його національну мову.

IV. КІЛЬКА ГРУНТОВНИХ ДУМОК, ПІД КУТОМ ЗОРУ ЯКИХ РОБИТЬСЯ ДАЛЬШИЙ АНАЛІЗ «ТРОХ ПОКОЛІНЬ»

У дальшій поступі цієї праці переходжу до докладнішого, глибшого і, на мою думку, відповідальнішого розгляду твору д-р Ф. Мелешка. Однак перед тим уважаю за необхідне подати кілька основних думок, на які у наступнім викладі буду спиратися і під кутом зору яких робитиму дальший свій розгляд. Вони тут необхідні тому, щоб читач міг краще зрозуміти мій підхід до зачеплених справ.

Національна література взагалі (мабуть, крім стисло наукової), і кожний її твір зокрема, передбачають психологічний і певно-тенденційний вплив на свого читача і це треба вважати за натуральне явище. Коло читачів слід уявляти собі у першу чергу в постаті цілого свого народу, а в другу чергу — в постаті цілого людства. Згаданий вплив на читача може бути додатний і від'ємний. Нам йдеться про ті літературні твори, що характеризуються лише позитивним, додатним впливом на читача. Твори з негативним впливом ми відкидаємо. Додатний вплив літератури повинен покриватися з системою і метою доброго суспільного виховання. Виховуватися ж читач має на доброго члена: родини, суспільства, нації, держави і, нарешті, цілого людства.

Таким чином, бачимо, до яких і скількох мет мусить стреміти виховання людини висококультурного і цивілізованого народу. Добра література кожного такого народу, яка, як ми вже щойно сказали, мусить покриватися з системою доброго виховання, очевидно, мусить теж конвергувати до цих же самих цілей. Яка велич відкривається перед нами! Та з другого боку, однак, бачимо, якою фатально-важливою є ця справа і яка колосальна, просто недозріло-велика відповідальність лягає на тих, кому звірюється або хто сам береться за справу виховання людини!

Добра література досягає вищезгаданих мет, звичайно, всіма тими середниками, які має до своєї розпорядимості у своїм, так би мовити, арсеналі середників. Звідціль випливає висновок, що письменник, опрацьовуючи свій твір, повинен пам'ятати про те, що вплив на читача свого твору він мусить скалькулювати так, щоб останній міг гармонійно відбувати свою чинність у всіх аспектах людської психіки та не йшов усупереч інтересам ані однієї тут згаданої цілі. Очевидно, що у галузі тих виховних впливів ціло не може робитися на рахунок добрих душевних властивостей, лише кепських, і в жоднім разі не сміється погубити останнім. Було б, наприклад, не тільки великим дивоглядом, але і великим злочином, коли б ми літературним твором виховували читача на доброго члена родини і разом із тим прищеплювали б йому байдужість або й ненависть до понять держави чи свого народу.

Це настільки важлива справа, що навіть до понять чужих і нам ворожих держав і народів не слід ставитися з надзвичайною обережністю та вмінням під час ведення проти них нашої пропаганди. Чому? Відповідаємо: тому, що, пропагуючи систему ворожих супроти них думок, ми, властиво, прагнемо з отруєю! — а тут є завжди велика небезпека самоотруєння! Тільки суб'єкти великої психічної імунності можуть цього не боятися... В дальшій бігу думок цього нашого аналізу ми на нині ще раз зупинимось і докладніше подивимось на цю справу. Отже, продовжуючи свою думку з попереднього абзацу, коротко стверджуємо,

що мусить досягатися повна гармонійність у взаємочинності всіх виховних засобів, щодо всіх цілей виховання.

Вище ми вказали цілі, які мають досягатися при вихованні людини. При цьому було підкреслено велику важливість справи виховання і коло-сальну відповідальність виховників. Та, зазначаючи цілі виховання, ми їх, однак, подали тільки у вигляді коротких формул, наприклад: Людина — добрий член родини, тощо. Але вся важливість справи виховання і розміри відповідальності за нього постануть перед нами у всій своїй величії щойно тоді, коли ми згадаємо методичні поняття-формули розкриємо та розгорнемо їх на цілу їх широчінь.

Проте ми тут цією справою займатися не можемо, бо вона не входить у завдання цього нашого аналізу. Але не зважаючи на це, все ж таки доцільно перевести бодай одну і то тільки схематичну спробу розкриття і розгорнення такої формули, щоб підкріпити речевим змістом наші загальні твердження про важливість справи виховання і про величину відповідальності за нього, яка, між іншим, спадає і на красне письменство, а тим самим і на письменників і на літературних критиків. Ми попробуємо розгорнути формулу такого поняття, як Родина, згідно Добра родина.

Родина є елементарним соціальним явищем, у якому Божественна творчість втілює і здійснює в людях Свій закон людської соціальності. У свою чергу, цей закон є заповіддю невмирущості чи, інакше кажучи, вічності роду людського. І тільки цей закон дає нам підставу говорити про те, що людина є створена для громадського життя. Елементарним соціальним явищем родина є тому, що вона являється соціальним первинним (елементом), після розкладу якого перестав діяти закон людської сукупності з усіма своїми конвенціями. Таким чином, родина є основою суспільною клітиною, з якої виростають складні похідні соціальні явища, як: рід, плем'я, нація чи народ, а далі, у другій ряді: громада, суспільство та держава; і так можемо йти аж до найбільшого соціального агрегату, яким є ціле людство. Родина являється прототипом усіх щойно згаданих соціальних явищ, між якими вона є найменшим, але найміцнішим, бо скріплена кривими зв'язками. Можемо з повною автентичністю дефініювати родину, як біологічно-соціальний атом, на якому тримається суспільство і при розбитті якого відкриваються для людського роду незворотні катастрофи.

Як вище сказано, що з родини, як основної суспільної клітини, виростають і такі соціальні агрегати, як держава та інші подібні соціальні явища, що вже для самої своєї екзистенції конче вимагають організованих форм. А відомо, що там, де мусить бути організованість, там рівнож мусять бути застосовувані і правні принципи та норми. Тому то ця обставина дає нам підставу розглядати родину ще й в іншому аспекті, а саме — в аспекті біологічно-правній і дефініювати її як біологічно-правний інститут. Не боючись жодного перебільшення, можемо з цілковитою певністю висунути щодо родини і той постулат, що вона (особливо це стає ясним, коли розглядатимемо її в аспектах сучасності та історично-розв'язкової ретроспективи) являється джерелом, з якого походять зародки всіх правових норм і організаційних засад, які згодом у повнозрілих формах застосовуються у соціальних процесах людства, себто у житті найрізноманітніших соціальних сполук людського суспільства.

Беручи справу гіпотетично, був би то найпримітивніший образ і найнижчий ступінь соціального явища, коли б хтось уявив собі родину лише як реалізацію чистого біологічного процесу. Очевидно, що в цьому випадку кожній культурній людині було б неможливим говорити взагалі про родину, коли б функції батьків обмежувалися тільки звичайним актом плодження своїх нащадків, — отже, значить, функцією значно вужчою, ніж у звірів, ба, ще більше, ще вужчою, ніж в інсектів або в якоїсь комахи. Коли б людська родина опинилася, не дай Боже, ось у такій безнадійній стані, тоді людство перестало б складатися з народів,

керованих юридичними, моральними та Божими законами і спонуками, і перетворилося б у механічний збір кровожерних двоногих звірів, між якими панував би лише один закон: Закон джунглі — «Беллум омніум контра омнес» (Війна всіх проти всіх). Людство тоді уявляло б собою найклясичнішу джунглю, в якій панував би необмежений і повсякчасний бешкет усіляких безбаченків, башибузуків, яничарів («безпризорних» і «блатних») і взагалі всіляких двоногих креатур та хто його знає, кого і чого ще іншого. Та ми ще раз повторюємо: — це, на щастя, лише гіпотетичне припущення.

Нормальна родина, як біологічно-правний інститут, є сполукою і взаємочинністю двох основних принципів: наказу й виконання, керування й підлеглості, авторитативного принципу й принципу послуху та пошани або, вживаючи мови практичного життя, принципу батьківського й принципу дитячого. Вона являється Божою природою утвореним правзірцем організації, в якій, з одного боку, діє майже абсолютний керівний осередок (батьки) з своїми законами (неписане право), а з другого боку стоїть сторона, що виконує волю і закони батьків. Взаємовідношення цих двох сторін слід ще й так схарактеризувати і доповнити: керівний осередок, батьки, має права й обов'язки, а підлегли, діти, мають у першу чергу обов'язки (послуху) і лише пізніше набувають деякі права.

Коли родина існує ось із таким статутом, то вона вже посідає у своїй основі питоменні властивості доброї родини, бо родина ніколи не може вважатися доброю, якщо в ній згадані принципи поміняються місцями, себто, коли діти керують, командують, а батьки слухняно виконують їх волю. То вже пародія на родину.

Розкриваючи далі поняття родини, бачимо в ній ще іншу дуже важливу ціху доброї родини, а саме — **пошану** дітей до батьків. Пошана — не послух, але є найкраще, коли послух випливає з пошани. Очевидно, що найбільшої вартості є та пошана, яка зберігається у дітей до батьків аж до кінця існування родини. Пошана до батьків у дітей у їх дитячій віці, не зважаючи на те, що часто буває слабо дитячої усвідомлювана, може теж творитися і під певним примусом та тиском, бо батьки тоді дужчі і фізично і духово від них. Але треба вважати, дійсно, Божим благословенням той стан, коли діти, що вже самі мають своїх дітей та онуків, продовжують з незменшеною пошаною ставитися до своїх стареньких батьків. Тут аджеж увесь щирець справи полягає у тім, щоб ця пошана впливала добровільно із найглибших закутків душі, як моральна сила, духова потреба і спонукка і то якраз тоді, коли дорослі діти стають незалежними духово, фізично та матеріально.

Ще є одна ціха, яка характеризує добру родину — **це любов**, і то любов обопільна: батьків до дітей і дітей до батьків. Почуття любови незвичайно могутнє і може доходити до меж найвишого напруження: член родини, незалежно який, може без надуми віддати життя своє задля врятування іншого свого кривняка або і цілої родини.

Щоб бодай схематично перерахувати головні властивості доброї родини, бачимо ще потребу сказати і про обов'язки батьків до дітей. Батьки зобов'язані: тримати всілякий провід дітей, виховувати їх на добрих людей, добрих членів громади, суспільства, народу і своєї держави, відповідати за них і, нарешті, дбати про матеріальне забезпечення їх. Останній батьківський обов'язок, звичайно, триває до повного усаможинення і унезалежнення дітей, а пізніше, коли батьки, зостарівшись, знемінчують, компенсується такими турботами з боку дітей для матеріального забезпечення батьків.

Досі ми говорили про властивості доброї родини у межах її внутрішніх взаємовідношень — батьків до дітей і навпаки. Це, однак, лише одна сторінка образу властивостей доброї родини, який можемо назвати образом егоїстичної природи родини. Ми при цій вказалі на засоби, якими можна досягнути гармонійне задоволення інтересів і потреб, що випливають із цієї природи родини. Але людина є твором соціального, громадського, і її випускає у світ, у життєвий процес, теж родина, зглад-

но ті ж батьки своїх дітей. З цього випливає те, що і обов'язок батьків у вихованні своїх дітей повинен мати дві сторінки. Про одну, а саме про егоїстичну ми вже говорили, а тепер мусимо сказати кілька слів і про другу сторінку, сторінку альтруїстичну. Людина, вийшовши з-під опіки родини, в житті повинна зайняти певний і то позитивний стосунок до свого ближчого і дальшого, але однаково рідного, позародинного оточення: роду, громади, суспільства, Церкви, нації та держави, з якими вона мусить співжити і бути їх активним членом. Цей стосунок повинен характеризуватися тими самими цілями, що й в аспекті егоїстичнім: пошаною, любов'ю, жертівністю і вірністю, які, доходячи часто до найвищого напруження, особливо в стосунку людини до своєї батьківщини, народу та держави, перетворюються з добровільної спонуки в твердий і невідомий обов'язок. І це не голі і пусті слова: аджеж у певних випадках за батьківщину, за народ та за свою державу люди на без вганяння мусять віддати і віддає своє життя. Отже що працю батьки мусять проробити у своїй родині при вихові своїх дітей, як майбутніх самостійних громадян.

Та це ще не все. Щоб замкнути коло в цій схемі, батьки, виховуючи своїх дітей, не можуть поминати справу умістовлення стосунку своїх дітей до другого ряду соціальних явищ у цім же альтруїстичнім аспекті, а саме — до ближчих і дальших сусідніх народів і держав. Очевидно, що цей стосунок не може бути інакший, а тільки відповідний засаді: «Що ти мені, те я тобі та ще й з придатком!»

Ось схематичний образ доброї родини, як основної клітини національного суспільства. Вже саме Боже Провидіння посередництвом Своєї прирочи постапає і перманентно дбає про те, щоб родина людська була доброю полиною. Це, однак, не означає, що людина, пізнавши що правду має спокійно на неї покласти і ніяк активно не дбати про родину та їй не допомагати ібо ще й навіть шкодити. Якраз навпаки, людина повинна родину, як біологічно-правну інституцію, глибоко шанувати і оберігати, оточуючи її всілякими турботами й піклуванням!

Оберігати ж родину є від чого, бо тисячі найрізноманітніших впливів, що безпосередньо йдуть з оточення, з усіх боків натискають на неї і безперервно стремлять її zdeформувати. Родина нам уявляється, немов той скелястий острівець, на який з усіх боків напирас неосяжний протік водної стихії.

Свідома цих крутих небезпек, що звідусіль чигають на родину, як таку, людина мусить оточити її найрізноманітнішою опікою та охороною. У першу чергу на сторожі доброго стану родини має стояти законодавство країни. Та це ще далеко не все. Закон може охоронити лише певну частину справи. Зло різноманітне, еластичне, дотепне і дуже влізливе. Воно пролазить до родини найменшими щілинками. Тому проти нього треба висунути цілу складну і відповідно збудовану систему позитивної боротьби. Релігія, школа, цілий уклад суспільного життя, театр, кіно, радіо, телевізія, красне письменство, тощо, все це, творячи наповнь уже згадуваного оточення, мусить бути припасоване до потреб доброї родини, з одного боку, і, являючись середниками вже теж згадуваної системи позитивної боротьби з ворогом родини, повинно бути відповідне і гідне своєї ролі та завдання, з другого.

Тут, на цім місці, треба ще щось додати. Мусимо пам'ятати, що ціллю родини в її функціональній творчості є не тільки продукувати добрих членів національної і людської суспільності, а до того ще й випускати із свого середовища наступних, дальших, нових основоположників майбутніх родин. І ця обставина є тільки зайвим аргументом для того, щоб дати державному законодавству якнайдаліші і якнайширші компетенції в справі родини, себто — забезпечити здійснення прав і обов'язків складовим чинникам її. Це є настирливою потребою, бо ми знаємо дуже добре, як людина у практичній житті любить дуже і охоче попускати від обов'язкових норм у напрямі їх лібералізації.

Цей розділ присвячено спеціально розкриттю поняття родини. Зроблено це для того, щоб підкреслити важливість цієї суспільної інституції і щоб рівночасно показати письменникам та критикам (особливо першим), яку величезну відповідальність вони беруть на себе, видаючи для читачів свої твори. Кожна і навіть найдрібніша риса в тих творах може прищеплятися в душах читачів і, впливаючи на мільйони людей, робити додатне або від'ємне діло.

Письменник повинен ясно собі усвідомлювати, що він уже силою природи свого покликання, а тому і незалежно від того, чи хоче він цього, чи не хоче, стається виховником свого читача, а це означає, що він бере на себе і велику відповідальність за нього, відповідальність перед Богом і своїм народом! Це вповні зрозуміти може лише та людина, для якої ті двоє понять творять справу її найглибшого сумління, а не тільки гарненькі і милозвучні слова. З читачів бо складаються: родина, нація, держава, громада, суспільство і людство! Духовне й фізичне здоров'я останніх, духовні й фізичні гігієна й санітарія їх, їх сучасність та майбутність, — ось за які незмірні поклади падає вся відповідальність на всіх виховників людини, загортаючи в їх число і літературних працівників.

Ще кілька слів і про літературного критика, який є так само, а може ще й більшою мірою відповідальний за повище-згадані поклади людського роду, ніж письменник. Він не лише подібний до комунікаційного поліциста, що стоїть на перехресті вулиць велелюдних міст для регулювання вуличного руху, для визначення черги, а часто і напрямку руху возів та пішоходів. Літературний критик у своїй соціальній функції є для письменників вождем або провідником у повнім розумінні цього слова. Він повинен показувати письменникам добрі дороги, мети, форми, засоби, тощо у творчій праці їх задля найвищого блага родини, громади, суспільства, нації, держави та, нарешті, цілого людства. І тільки з титулу цього відповідального обов'язку критика випливає і його всіляке право кваліфікувати творчість поодиноких мистців-письменників.

В організованім суспільнім процесі мусить відбуватися функціональна гармонійність у праці: письменників і критиків, працівників школи і культу, театру, кіна, радіо та телевізії і взагалі всіх органів, що виховують сучасну людину. Для цього потрібна висока підготовка для праці всіх тих функціонерів. Глибоке знання справи своєї, чесність, глибока свідомість особистої відповідальності, моральна й матеріальна зрілість, дисциплінованість і свідомість важливості свого післанництва, — ось ті цілкі, якими повинні визначатися кандидати названих функціонерів, а в цім числі письменника й критика. В особливо складних випадках потенційно-можливої кривди для письменника з боку літературного критика, мав би рішати консіліум критиків.

V. ФУНКЦІЯ І РОЛЯ ЛІТЕРАТУРНИХ ПРАЦІВНИКІВ

У декого після прочитання попереднього розділу може виникнути певне недорозуміння, або й навіть заперечення, щодо висловленої там думки про необхідність гармонійної пов'язаності і організації соціального процесу. Ба, більше того: треба бути приготованим із приводу тієї думки навіть на закид авторові цих рядків у пропагуванні тоталітаризму й інших споріднених з ним і дотепер таких модних у нашім розхвостанім демократичнім світі «гірхів». Тому-то і якраз для вияснення цієї справи ми привели усю оцей V-ий розділ.

Йдеться, отже, у цім розділі, властиво, про декілька засадничих речей. У першу чергу треба поставити питання: чи можуть в організованім соціальнім процесі люди і речі йти самотасом, чи, навпаки, все в них має мати точню детерміновані місце, форму, відповідний зміст і силу, рух, напрям та мету? Беручи логічно справу, на це питання треба відпо-

вісти тільки позитивно, — так, в організованім соціальному процесі все повинно бути детерміноване, бо у протилежнім разі звідкіля ми взяли б право й підставу вважати той соціальний процес, як організований? На підставі цього ставимо і друге питання: чи в організованім суспільстві можуть іти самотаном літературний працівник (письменник, критик, тощо) і читач? Очевидно, що в організованім людському суспільстві, якщо воно хоче таким бути, всякий самотан повинен бути взагалі виключений, значить, він не може допускатися і в цій галузі, яку ми взяли тут розглядати.

А раз так, то виникає тоді ряд інших послідовних питань, як, напр., які мають бути функції літературних працівників? — Яким змістом ці функції повинні виводитися? — Яке має бути взаємовідношення між літературними працівниками, з одного боку, і читачами, — з другого? — тощо. Було б великою і цілком необґрунтованою легковажністю, коли б хтось на ці питання сказав: «Ех, яка багатель!», — літературний працівник є тут на те, щоб писати, а читач, — щоб написане читати, ось і все! На цю тему ми вже досить говорили у попереднім розділі. Це вже там було визначено, що літературний працівник є відповідальним виховником свого читача, а з читачів складається народ, нація та і все людство. Таким чином, бачимо, що тут ідеться про функцію виховника народу, а це — не багатель! Так само, очевидно, не може вважатися за багателя і справа змісту згаданої функції — аджеж не є багательсю, чи народ одержить добру лектуру чи погану!

Отже, — письменник виховує свого читача, письменника веде, і почасти теж виховує, літературний критик. Щоб коло можна було тут замкнути, треба ще виласити одну справу, яка може вилитися у формі питання, що легко постане кожному: «А що ж з критиком, — хто ним повинен заохочуватися?»

Згадаймо собі родину, навіть ту найзвичайнішу. Відомо, що чим вище стоїть у соціально-політичному розвитку певне суспільство, тим краще й докладніше опрацьований і розроблений державним законодавством статус родинної інституції, який і керує великою частиною життя останньої. Але коло чинності цього статусу ніколи не буває абсолютним щодо цілості родинного життя, і не є єдиним фактором, який регулює його. Воно зменшується аж до мінімуму мірою віддалення суспільства від вищих форм свого розвитку у напрямі до нижчих. Проте і це явище, хоч і негативно своїм характером, щодо долі родинного феномену, не треба узагальнювати та гіперболізувати, бо родина (особливо добра родина), хоч би втратила наслідком обставин всі точки опертя, які їй зовнішнім чином подає своє національне суспільство і оточення, ніколи, однак, не втрачає, поки існує, своєї внутрішньої самостійності, а тим самим і свого індивідуального, внутрішньобіологічного статусу. І якраз, властиво, у таких випадках родина западає у стихію своєї первісної повної самотності і або заникне цілком, або ж попрямує знову до вищих форм своєї функціональної чинності, утворюючи у кінці цього процесу своє національне суспільство у формі своєї незалежної держави, рятуючи тим своє існування.

Ми хочемо тут ще сказати те, що, як у цій, так і у кожній стадії свого життя, родина завжди, з роду в рід, із покоління в покоління, витворює, переносить і передає певний комплекс духово-моральних (і матеріальних) вартостей та правил. Члени родини обидвох статтей, закладаючи власні нові родини, провадять їх, у першу чергу, так, як вони самі були проваджені своїми батьками у попередній родині. І білим вороном був би кожний новий основоположник родини, коли б він пішов проти бувшого свого родинного проводу, традиції та неписаного регуляміну.

Аналогія між родинною та народом, нацією, не тільки можлива, але і цілком законна. Свій правовий статус народ витворює собі сам у формі державного законодавства, якщо він має свою суверенну державу. Коли ж народ поневолений державою іншого народу, йому ворожого, тоді

Йому накладається тією чужою державою статус у формі чужого державного законодавства, виконання якого діється, як відомо, лише під примусом. Та незалежно від того, чи державне законодавство є своє для дотичного народу, чи накинене йому чужою і ворожою державною системою, воно ніде і ніколи не охоплює в цілості життя даного народу. Всі добре знаємо, що в народі діє, крім публічного права, ще й право звичаєве, і тому обое вони є позитивними.

Та щирець справи полягає не тільки в тих чи інших правах. Як родина, так само і народ, опріч свого правового статусу, витворює, несе і передає з покоління до покоління цілу сукупність різноманітних духових вартостей, які разом з повище згаданим формальним правовим статусом складають внутрішню субстанцію духового образу народу. Зовнішні прояви цієї категорії іноді зветься опінією, а часто і голосом народу. Вже в сивій давнині людина пізнала всю маєстатичність цієї субстанції та її зовнішніх проявів, а пізнавши, почала їх підносити до Божественних височин. Згадаймо античне прислів'я, що «голос народу це — голос Божий» («Vox populi — vox Dei»), і вже в ній знайдемо повне підтвердження цієї думки, а рівнож і позитивне її значення для сучасності та прийдешності, як категоричного імперативу. Справи ніяк не міняє та обставина, що на довгій історичній шляху у народів інколи, особливо під час їх хворобливого стану, навіть і тоді, коли цей стан переходить у хронічну хворобу, з'являються одиниці або кліки їх, що узурпувавши владу над ними, стараються на місце волі й душі нації поставити свою егоїстичну або групову волю: ці явища творять лише винятки, які підтверджують загальне правило.

Провід модерної родини в цивілізованім світі мають з регули батьки (батько й мати) або правний опікун. Одначе історія людської культури зафіксувала кілька модифікацій родинної структури, як, напр., патріархальної, матриархальної, староримську фамілію з «Paterfamilias'ом» на чолі, що поспідав право життя і смерті над її членами, тощо. Проте, одначе, яку модифікацію родини ми не візьмемо, то при пильнішій дослідженні її ми завжди зможемо у ній знайти наявність усіх тих первнів і прикмет, які дають нам обґрунтування вважати родину в соціальнім процесі, як соціологічну клітину (протоплазму), якщо буде дозволено так висловитися, національного суспільства.

З родини виростає народ, нація. Всі первні, з яких складається нація і які в родині знаходяться, сказати б, в ембріональнім стані, в національному суспільстві вже репрезентуються в досконалім розквіті повних своїх форм і змісту. Структуральний образ національного суспільства уявляється нам надзвичайно складним. І наше завдання у цім моменті вважаємо за дуже тяжке, бо мусимо тут цей надзвичайно складний образ національного суспільства накреслити кількома схематичними рисами, — це тоді, коли для докладного з'ясування його потрібно великого, кількатомового твору, що, одначе, не належить до програми і обсягу цієї нашої праці.

Отже, схематичний вигляд структурального образу національного суспільства, як соціального явища, або, кажучи докладніше, як соціального агрегату, перед нами встає спершу у формі поділу його на дві частини, з яких одну презентує провідна верства, а другу — послужна їй людська маса. Це сказано, одначе, дуже загально, бо зні «провідна верства» не уявляє собою однозначне поняття, зні так само «послужна маса» не є точно визначена маса людей. Отже, з цього теж ясно випливає, що й самий поділ такого суспільства не є у своїм роді єдиним, але, принаймні, кількакратним. Розгляньмо це.

Якщо нація має свою власну суверенну державу, тоді цей поділ цілком бачно виявляється по лінії владного управління у формі двох частин, одної — це влада, а другої — підвладні або підлеглі. Тут провідну верству творить ціла система всіх владних інстанцій від найвищої до найнижчої, а вся людська маса, що знаходиться поза нею, складає масу підлеглих. Але вже у цім, здавалося б, таким простім випадку справа

ускладнюється, наприклад, тоді, коли ми хочемо визначити межову лінію поміж згаданими двома частинами національного суспільства: аджеж кожна вища інстанція у владній системі є, щодо нижчої, провідною, — отже владою, в той час, як та нижча тим самим спадає до тієї послухної, упідлегленої частини. Тут треба ще зазначити, що механіка взаємовідносин між владою і підлеглими в цім випадку, коли народ має свою власну, сказати б, рідну державу, побудовується на свідомо примусовім солідаризмі.

Якщо ж народ поневолений іншим, значить, що своєї держави не має, тоді у такому суспільстві згаданий щойно поділ його на владу і підлеглих теж існує, але, однак, з тією різницею, що цілий поневолений народ є загнаний в частину послухної маси, тоді ж як владну частину охоплює окупант, поневолювач. Стає цілком ясним, що і механіка взаємовідносин у такому соціальному агрегаті поміж владою і підлеглими побудовується не на солідаризмі, про який тут і мови не може бути, лише на голім насильстві, безогляднім примусі та терорі з боку чужинецької, галапаської, окупантської влади ворожого народу, проти яких, свідомий своєї національної індивідуальності та її інтересів, поневолений народ бореться всіма доступними йому засобами. У цім випадку в основі всіх внутрішніх взаємовідносин у дотичнім соціальному агрегаті поміж чужинецькою владою і поневоленим народом панує і мусить панувати якнайгостріший антагонізм, спротив. І метою поневоленого народу повинно бути якнайгостріше бажання всіма засобами якнайскоріше зламати силу окупанта та побудувати свою власну державу.

Тепер поставимо предмет нашого спостереження в іншу площину і споглядаймо його. І тут бачимо знову поділ цього ж суспільства на дві частини: на частину старших і на частину молодших. Як бачимо, тенденція і цього поділу та сама, що й попереднього, але лінія поділу зовсім вже не ототожнюється з лінією останнього. Проте лінія і цього поділу бере свій початок у родині: — і в родині є частина членів старших віком і молодших, старша генерація і молодша. Ця лінія відтак проходить через рід, плем'я і фактично кінчить свою функцію поділу в народі, в нації. Функціональна взаємозалежність цих двох категорій засадничо та сама, що і в першій розгляненій випадку, себто — підлеглість молодших старшим, але з багатьма різницями: 1) тут старшинування визначається віком і тому можемо сказати, що оскільки в першому випадку влада давала старшинування, то тут навпаки — вікова перевага дає ніби «владу»; 2) коли там влада розумілася «твердою» і базувалася на правнім і навіть фізичнім примусі, не виключаючи при цім і солідаризм, то в другому випадку послухність, будучи лише релятивною, базується майже виключно на моральнім солідаризмі і почасти на таким же примусі.

З розвитком «цивілізації» можна спостерігати в окремих націях, як ця лінія поділу національного суспільства на площині старшого й молодшого покоління ніби зтирається: «норови лібералізуються». Але треба думати, що це лише хвиливе явище або, інакше кажучи, проявлення періодизації змінності в суспільнім розвої, після чого на зміну прийде «нове повернення до природи», себто — відновлення того ж поділу суспільства, бо він є потрібний і тому має повне соціологічне обґрунтування.

Ми не маємо тут можливості докладно зупинитися на всіх внутрішніх поділах національного суспільства на верстви старших і молодших, але образ справи не був би повний, коли б ми взагалі згадали бодай коротко згадати ще про деякі аспекти цього поділу. Наприклад, — кожне національне суспільство в площині культів теж поділяється на провідну верству-ієрархію і послухну її масу вірних. І тут, як і в попереднім випадку, хоч не має якихось писаних чи навіть фіксованих регуляцій, які нормували б функціональну взаємозалежність між провідом та масою, буває, однак, в деяких національних суспільствах такий суворий ригор, що: 1) він переважав напруженою своєю спонукою до упідлеглення в інших аспектах суспільних поділів, 2) супроти нього

виявляється безрадною навіть система урядових репресій. Тут бо діє Авторитет Божества!

Знову бачимо дальший поділ суспільства в площині шкільної освіти. Тут провід — педагогічно-вчительський персонал, а послухна маса — шкільна молодь. Отже, цей поділ не охоплює ціле суспільство, лише його частину. Однак ці два поділи останні надзвичайно важливі: перший культивує пошанівку Найвищого Авторитету Бога та буде в душі людини моральну основу і силу, а другий, подаючи знання, готує людину до практичного життя.

І, нарешті, торкнемося в суто-національним аспекті найголовнішого поділу національного суспільства, себто того поділу, який спеціально у цій нашій праці має зайняти центральне місце і значення якого, головним чином, послужило безпосередньою причиною для вміщення тут цього розділу. Маємо тут на увазі поділ національного суспільства, що його спричиняє національна література, на одну частину, яку творять усі працівники літератури, та на другу, що складається з решти національної громади, як читачів. Функціональна взаємозалежність між ними, як ми вже попереду на це докладніше вказували, це вплив, що є завжди більший першої частини на другу. Цей вплив може бути, натурально, або добрий, або лихий. А що у високорозвиненім національним суспільстві громада читачів починається вже дитячим поколінням і кінчається найстаршим, — значить, охоплює до слова майже цілу націю, тож бачимо, яким важливим фактором у вихованні національного суспільства править вплив на нього його національної літератури. У цім суспільнім поділі, як старшинство одних, так і підлеглість других для неозброєного ока спостерігача майже непомітні, а проте важливість цієї функціональної взаємозалежності тут виростає у зворотній пропорційності. І якщо ми сьогодні зустрічаємося в багатьох, а особливо у тих «гіпердемократичних», суспільствах із проблемою дітей, з якою батьки не можуть дати собі ради, хоч бачать усі ознаки руху до провалля, то мусимо знати, що явище це зродилося і придбало свої потужні тілесні форми взагалі в нетрях соціального процесу свого суспільства і зокрема якраз у галузі його, яку оце розглядаємо. Воно, головним чином, є логічним наслідком неконтрольованого «самосібпанства» якоїсь частини творців національної літератури.

Щоб образ був, бодай згрубшого, повний, мусимо тут сказати ще про один поділ національного суспільства, який, однак, викидається з показаного нами ряду і, таким чином, займає цілком окрему, надрядну позицію. Ми думаємо, що не кожне національне суспільство його має, а лише деяке і саме те, над яким спеціально спочиває рука Божого Провидіння. Цей образ поділу уявляється нам так: із надрів та нетрів національних вирости і високо понад них піднявшись, майорить над ними Велетень і втілення Духа Нації, Геній, і то Добрий Геній Нації, *Primus post Deum*, Найвищий Духовний Володар Нації, яка, щодо Нього, є послухним його народом зо всіма своїми складниками та атрибутами. В Біблії ця категорія визначається формулою: «Мойсей і Пророки». Її позиція в людськім суспільстві найвища і над нею стоїть тільки Бог Один. В Україні цю найвищу людську інстанцію неподільно займає Великодуш усіх українських віків і найбільший Велетень усього людства Тарас Шевченко. Однак формула, що визначає його потужність, ширша, ніж згадана біблійна, — Тарас є не тільки в одній особі Мойсеем-Визволителем і єдиним Пророком, а й Спасителем від смерті свого українського народу.

Український народ глибоко вдячний Богові за надіслане Ним йому в найтрагічнішій моменті Спасіння. І з того часу воскреслий народ раптово-виростає і здобуває все вище зрозуміння свого Сальвадора, а коли зрозуміє всі його Заповіді і буде послухним усіх його наказів, тоді досягне найвищих ступнів своїх життєвих: щастя, слави та сили і одержить повну винагороду за всі свої тисячолітні прикроші та злигодні. Вже нині бачимо, як український народ під високим і непоборним

проводом свого Сальвадора здобуває світ, який у постаті окремих націй та їх потуг схиляє свої голови перед Маєстатом нашого Великодуха і свого Велетня. А це лише початок. Дозріваймо ж нестримно та інтенсивно далі, усвідомлюймо собі добре Заповіді й Веління нашого Сальвадора, ступінчоймо зо всіх наших сил свою послухність Його Наказам: — і тоді світ буде наш, і прийдемо тоді із заходу на Україну-Русь нашу, бо тоді і Дніпро наш Славута, послухний наказові Тараса-Батька, «понесе з України у сімне море кров ворожу»!... І дасть тоді Бог щастя Україні і спокій Душі Сальвадора нашого, яка тоді піде «до Самого Бога молитися».

Не бажаючи ані найменшою мірою знецінювати значення всіх вищезгаданих і коротко розглянутих аспектів поділу кожного національного суспільства, ми якраз на цім місці хочемо підкреслити, що значення ось цього останнього аспекту для нашого українського народу є найбільше і приклад жидівського народу з його Мойсесем мусить бути для нас дуже вимовним.

Ми тут не згадали всі аспекти, в яких відбувається процес виховування кожного розвиненого національного суспільства, поділяючи його організаційну структуру на частину старших і на частину упідлеглених. Ми не згадали, наприклад, про поділ у політичній площині (політичні партії), у професійній (професійні союзи, клуби, тощо), у господарській (кооперативні союзи, товариства, картелі), у військовій і у багатьох інших площинах. Проте, думаємо, що і згаданого мусить цілком вистачити кожному читачеві для того, щоб уявити та зрозуміти щирець чи істоту виховного процесу при творенні людської індивідуальності.

А тепер, реасумуючи все сказане, мусимо собі добре усвідомити, що взявши справу нормально, кожний громадянин своєї держави та член свого національного суспільства є завжди продуктом того складного сумарного процесу виховання, що складається з усієї маси парціяльних виховних процесів, про які ми тут говоримо. Всі вони докупки творять людську індивідуальність і при цім кожний до цілості причинюється своєю часткою, і людина є такою, якою її зформують ці процеси: вона є або добрим громадянином, або лихим, або сумішшю цих двох властивостей.

Від чого це залежить? Це залежить від багатьох факторів, із числа яких, на нашу думку, найголовніші є наступні три. Перший полягає у тім, щоб системи всіх тут згаданих і незгаданих поодиноких, парціяльних процесів виховання, як окремих громадян, так і цілого суспільства взагалі, мали у своїх основах високоморальні, життєвоздорові і здатні та життєво-доцільні засади. Метою ж усіх виховних систем має бути стремління вкласти в душу й тіло свого громадянина все найкраще, що в них мається. Все ж що суперечить згаданим засадам, як негативне, повинно оминатися й викидатися. Другий фактор — це добра, якщо не досконала, гармонізованість між собою всіх дійових парціяльних виховних систем, метою якої має бути осягнення могутнього у своїй узгодженості та взаємній доповненості виховного наслідку. Йдеться, властиво, про те, щоб виховний процес одної окремої системи не заперечував такого ж процесу іншої парціяльної системи та не нищив один одному осягнених ними їх позитивів, а навпаки, щоб один одного доповнював. Третім фактором є люди і, хоч ми їх тут ставимо аж на третє місце, у дійсності їх роль у механіці описуваного нами соціального процесу емінентно важлива. Ідеї можуть бути добрі і погані, так само і системи їх матеріалізації можуть бути більш досконалі і менш досконалі, але, — а це ми всі з життєвого досвіду добре знаємо, — і найвизнесліші ідеї і за наявності досконало-побудованих систем їх реалізації можуть бути змінені до непізнання людьми-реалізаторами тих ідей. Людина наділена свобідною волею і в більшості випадків може довільно при здійсненні ідей ужити її в бажанім собі напрямку. А тепер мусимо собі усвідомити, що цім третім фактором є якраз ті люди, які у кожному поодинокім, окремім секторі суспільного процесу творять оту зверхню частину, частину стар-

ших, що виховують і ведуть частину підлеглих і молодших. І за доброї пам'яті та щоб не забути, зразу тут же робимо висновок, з яким кожен мусить погодитись: — свободна воля і цих усіх елітарних людей, щоб не могла довільно перетворюватися у сваволю та зловоллю, мусить бути детермінована.

В секторі чи в площині літературного процесу національного суспільства тією відповідальною перед Богом та нацією провідною або елітарною верствою є: поети, письменники, критики та інші літературні працівники. Вже сама природа суспільного процесу, який відбувається в літературній секторі, вказує на його певну універсальність, щодо тотального процесу національного суспільства, або іншими словами, — ця ніби наявна парадоксальність може висловитися ще й так: будучи суттю своєю парціальним, літературний процес має найбільшу здатність із усіх інших часткових процесів зачіпати і навіть покривати тотальний суспільний процес свого національного суспільства. З цієї властивості літературного процесу випливають вимоги і передумови певного функціонального універсалізму та енциклопедизму до всіх його працівників.

Практично це означає те, що національна література у повнім розумінні цього слова призначена охоплювати всі прояви життя свого суспільства. Вона повинна відбивати реальний стан речей у кожній площині суспільного процесу, а тому літературні працівники з повнянності свого покликання мусять те життя знати, і то не лише у формах його практичного здійснювання, а й ідеалістичні основи та мети його, щоб, таким чином, мати здатність і спроможність конфронтувати реалізм з ідеалізмом та в разі потреби корегувати перший у згоді з другим.

Йдеться про те, щоб позитивно детермінувати поведінку нації для її ж найбільшої користі. До виконання такої детермінації спричинюється цілий складний комплекс регул і речей, як: закони, розпорядки, звичаєве право і взагалі добрі та і злі звичаї народу, особливо ж круг ідей та постанов у кожному згадуванні і незгадуванні секторі національного життя, а понад усе виникають веління національних провідних духових велетнів, як, наприклад, для української нації накази та Заповіти її Батька-Сальвадора Тараса.

Ось у цій комплексі і знаходиться те джерело, в якому збираються всі води життя нації, її веління, її стремління, інтереси та вищі мети. Ось сюди і має йти літературний критик за змістом і напрямом своєї високою мірою відповідальної функції. Так ми цим відповідаємо на поставлене нами вгорі питання: — Хто має заопікуватися літературним критиком? Є цілком ясним, що до того джерела з цілющою водою може і навіть повинен йти кожний громадянин, а особливо кожний із провідної верстви національного суспільства, щоб набути для своєї провідницької функції відповідних кваліфікацій. Так само, а може ще настирливіше, повинні йти туди літературні працівники, але проте ми все ж таки посилаємо в першу чергу літературного критика тому, що, з огляду на обов'язковий поділ праці в організованім суспільнім процесі, самий характер його функції імперативно велить йому туди йти для набуття потрібних кваліфікацій, без яких немає літературного критика, як такого. І так бачимо, як у цій галузі внутрішньо-національне коло ніби замикається: нарід еманує із себе провід, провід створює незримий комплекс регул, що детермінує поведінку нації; письменник сам, або корегований критиком, пише для народу під усяким оглядом здорові свої твори.

Припускаючи можливість виникнення у декого, принаймні у письменників, у цій моменті заперечення, автор сам ставить тут дилему: Чи має у цій галузі панувати самопас, чи керування, степова безгосподарська вегетація, чи доцільне плекання та культивування? Нам усім дуже мило й любо, коли нас називають культурними або ще краще — висококультурними, і нам при цій здається, як ми дуже й дуже високо виростаємо, але одночасно з цим ми не сміємо забувати того, що культура є тільки однозначним поняттям, бо є лише наслідком плекання й виховання і то не дочасного або тимчасового, але повсякчасного. Люди-

на, щоб бути сама собою, себто дійсно культурною істотою, мусить безустанно культивуватися від свого народження, впродовж цілого свого життя і аж до смерті. А як є з окремою людиною, так само справа мається і з цілими народами. Либонь тим-то повища дилема розв'язується таки у користь плекання та культурного керування.

Хибно нас зрозумів би кожний, хто десь там у закамарках своєї душі з наших думок усе ж таки складав би собі висновок, що люди у схеріонетках, кожний крок яких мав би бути зв'язаний і що в такій матично-накреслений тут системи мали б являтися лише ляльками, мас-системі не було б місця для ініціативи та творчого розгону особняка. Справу ми собі уявляємо цілком навпаки! Не підпалюють же люди хатів своїх сусідів, бо це заборонено, проте живуть задоволено і не почувають себе обмеженими... Так і тут: на дозволенім ґрунті і шляхах, осягаючи дозволені і поставлені мети, що покликані до життя найвищими інтересами народу, кожна людина-працівник не тільки може, але категоричним імперативом його сумління має бути видати із себе максимум сили та енергії, ініціативи і творчої фантазії — *»ad maiorem Dei et populi gloriam«*.

Є само з себе зрозумілим, що у галузі літературної творчості, як і в інших галузях суспільного життя нації, певні обмеження дефінітивно і цілком свідомо ставляться. Все, що шкодить народові, має безоглядно виключатися, виключаються і забороняються і лише те, що є добре для народу, має право на екзистенцію. Що ж є добре для народу, рішає він сам безпосередньо або посередньо на форумі вилоненого ним свого заступництва і, якщо народ є державним, свої постанови втілює в державне законодавство, а коли ж він є недержавним і поневоленням, тоді, прямуючи з усіх сил якнайшвидше зламати ярмо неволі, він на час неволі, вбирає сам себе в суворі шори самодисципліни, упідлеглюючись своїм випробуваням національним провідникам і стаючи абсолютно послухним свого національного найвищого пророка.

На цім тлі дефініюється і обрисовується зміст і характер функцій критика, письменника та кожного іншого літературного працівника. Письменник не може пропагувати через свій твір ідей та речей, які могли б знижувати моральну міць народу, він не сміє прищеплювати своїм твором народові якостей, про які відомо, що є злі, наприклад, зрада батьківщини, тощо, або таких, що могли б принести шкоду добрим та здоровим інтересам народу. Аджеж кожний назвав би садівника чи огорожника поганим, коли б вони, замість плекання корисних культур, навмисне заповнювали б свій сад чи город будяками, пирієм, кропивою та всіляким іншим бур'яном і сміттям.

Народ є вічний, але лише в своїх високоморальних якостях, які єдині спроможні утримувати його вічно на панівних висотах, — тоді ж як перевага поганих властивостей веде народ цілком певно до повної загибелі і загибелі.

Роля і функція доброго літературного працівника тяжкі і дуже відповідальні*.

---

* Інші розділи цієї соціологічної студії надруковані у «Визвольному Шляху»: «Старий Таран говорить по-церковнослов'янському», кн. V, 1959; «Від незмілого жарту до соціальної хвороби», кн. IV, 1961.

Від Редакції: Друкуючи цю Соціологічну студію д-ра Д. Куликовського, ми мусіли — з браку місця — дещо скоротити її, особливо в розділі «Дрібні дефекти». Мова, стиль і правопис цієї студії — Авторіві.

ЛИСТ ПАНОВІ ЮРІЄВІ БУРЯКІВЦЕВІ

(Замість рецензії на його поему «Ворон»)

Вельмишановний Пане Буряківце!

Тільки що в XI-й книжці (1961) «Визвольного Шляху» прочитав я Вашу поему «Ворон» і під впливом прочитаного зразу рішив звернутися до Вас з оцим листом.

Хоч ми між собою особисто не знайомі, я уважно стежу за Вашою поетичною творчістю з самого початку нашого перебування на еміграції. Ваші ранні вірші, друковані в наших таборових журналах післявоєнної Німеччини, свідчили про Вас, як про молодого тоді поета. В пізніших поезіях і поемах Ви почали подавати добрі надії. На жаль, замість того, щоб допомогти молодому поетові цінними порадами, наші певні критики злобно відзивалися на Вашу творчість, а деякі журнали її ігнорували. Не дивлячись на це, Ви не заломилися, а почали наполегливо працювати над об'єктом своєї творчості, доказом чого є Ваша поема «Ворон».

Я прочитав її з великим захопленням. Вона викликала в моїй душі хвилювання, а про твір, що викликає у читача подібні почуття, слід судити, як про справжню творчість. Ритми поеми чіткі, ритми — на місці, примітивних дієслівних рим майже нема. У своїй поемі Ви постуговуєтесь яскравими художніми засобами-епітетами, порівнюваннями, метафорами. Мова бездоганна, в окремих стопах запашна, як можна так висловитися. Щодо змісту поеми, то він дещо вражає читача-очевидця тих подій деяким розходженням з реальною дійсністю. Ви властесь у фантазування, що я вважаю доцільним, бо поема про ту жорстоку, сіру дійсність без цього була б нецікавою.

Поема «Ворон» вражає умілим розгортанням сюжету. Жанр епічної сюжетної поеми Вам під силу. З Вашої поеми видно, що Ви добре ознайомлені з найновішою творчістю кращих підсовєтських українських поетів, як М. Рильського, А. Малишка, Л. Первомайського. Я й надалі рекомендую Вам працювати над жанром поеми. Поем на еміграції наші поети написали дуже мало.

З практики власної скромної творчості знаю, що бути поетом — найневдячніше заняття на еміграції. Компонувати вірші доводиться під стукіт машин на фабриці, друкувати збірки доводиться за заробленими мозольними руками гроші та самому дістати про розповсюдження своїх творів. До того брак читачів. Читачі на рідних землях відгороджені від нас залізною заслоною, а на еміграції багато наших людей у погоні за матеріальними благами і взагалі книжками не цікавляться, не говорячи вже про кількість любителів поезії. Та ще до цього й обмаль фахових критиків і злісні рецензії. І треба бути сильним духом, щоб творити і прогресувати у своїй творчості. До таких поетів, бачу, належите й Ви. Творіть, держайте з надією, що настануть кращі часи, коли Ваша творчість і Ваше дерзання будуть справедливо оцінені!

Щиросердечно дякую Вам за духову несолоду, яку я одержав від Вашої поеми. Бажаю Вам щастя, здоров'я і дальших творчих успіхів!

Андрій ЛЕГІТ
Лондон, 24. 12. 1961

*

Високоповажаний Пане Редакторе!

Розвідку пана Андрія Кирпича «Село», що поміщена в листопадовому числі «Визвольного Шляху» (1961), я прочитав із захопленням — мов спраглий напиєся ключової, прозорої води. Безперечно, зачумленим московською блекотою, що визнають «общинно-колгоспне» землекористування, розвідка «Село» не подобається і її потрактують як «реакційно-відірвану» від реального життя, подібно як колись земельну реформу Столипіна.

Вам, Пане Редакторе, складаю подяку, що відважились ударити по визнавачих халуп безкласового суспільства. Коли я буваю глядачем українських п'єс, фільмів, мою національну гордість гнітить те, що в залі, де відбуваються наші вистави є присутні чужинці, бо вони бачать на декораціях сцени маленькі халупки, з маленькими віконцями під солом'яним дахом — подібні на ті, що їх мають відсталі племена африканців. Тож чужинець може припускати, що українці відсталі «білосфриканти».

До колективізації Україна була рясно уквітчана хуторами, що поринали в садах і деревах. Пам'ятаю, в червні 1928 року я перший раз їхав залізницею в напрямку Харків—Полтава. Хоч було вільне місце де сісти, я волів стояти біля вікна і милуватися небаченими мною до того часу красвидами. Поруч мене став незнайний мені чоловік, що теж споглядав красвид.

Потім проїздив повз хутір, що був обсаджений вінком струнких тополь, в середині якого було видно гарний дім, комори під бляхою, хліві під черепицею, клуню під соломою і садок. Від головної дороги, між дорідними хлібами, рівна, мов стріла, пнулася до брами хутора польова дорога.

Побачивши красу хутора, незнайомий торкнув мене за лікоть і сказав: «Пасмотрі, гражданін, да это же кароль живьот?» — О так, — усміхнувшись, задоволено відповів я москалеві. — «Ти что, може кулак?» — гнівно присікався він до мене. Кінчилося тим, що з піною злоби і ненависти до баченого хутора, москаль доводив мені, що соціалізму не можна буде побудувати, доки на Україні будуть хутори.

До революції українську землю прикрашували палаци магнатів, переважно цеглові будинки дідичів (поміщиків), добірні будинки заможних господарів, хати «середняків» та халупи найбідніших. Останніх було дуже мало. Тож треба, щоб наші сценічні декорації, різдвяні картки і т. п. відбивали «золоту середину» — гарні будинки заможних господарів, принаймні там, де треба показати взагалі красвид України.

Через те, що вельми цінну розвідку «Село» прочитас обмежене число читачів «Визвольного Шляху» бажано, щоб розвідку видрукувати брошурою для широкого озисомлення українського загалу...

З правдивою пошаною до Вас

Л. Р. СУСЛИК

ЧИТАЙТЕ, ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
І ПОШИРЮЙТЕ
» ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ «

ДО БОРЖНИКІВ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

Боржникики — найбільш грізне й шкідливе явище для всієї нашої національної преси. У випадку нашого журналу, боржникики не тільки сплилюють його розвиток, підкопують його фінансовий стан, а й утворюють поважну небезпеку для дальшого його існування.

Адміністрація «Визвольного Шляху» не раз зверталася листами до боржникиків, нагадуючи їм, що вони своїм заборгуванням завдають йому великої шкоди. Велика кількість боржникиків, відгукуючись на пригадку, сплатила свої заборгування, висилаючи й передплату на черговий рік. Але частина боржникиків із зачерствілим сумлінням — мовчить, не відзивається. Деякі, виправдуючись, обіцяли сплатити свою заборгованість, але їх обіцянка залишилась невиконаною. Адміністрація далі висилає до них листи, витрачає час і гроші на поштові оплати, а їм байдуже! Вони не хочуть зрозуміти, що Редакція і Адміністрація журналу працюють у найтяжчих обставинах, що своїм занедбанням вони обтяжують нас додатковою працею, відбирають нам навіть необхідні години нічного відпочинку. Забувають, що «Визвольний Шлях» — власність нас усіх і є нашим спільним добром. Власні матеріальні потреби ставлять вище потреб і вартостей духовних, національних. Для «людського ока» — «передплачують» «Визвольний Шлях», але платити за нього «не можуть», бо купили, мовляв, хату, авто, радіо, телевізор, меблювання тощо. За все це вони мусять заплатити, а за журнал — ні. Його видають «свої», що працюють з національного обов'язку, тож хай «тягнуть» самі, доки стане їм сил. Це діалектика лицемірів!

Деяка наша преса, не маючи жодної іншої змоги вплинути на своїх боржникиків-гробкопателів, закликає їх публічно, на сторінках газети, сплатити борг. Ми здержувались від такого засобу, але й ми — беручи до уваги, що «Визвольний Шлях» є нашим спільним національним добром — мусимо цю спільну власність української патріотичної громадськості зберегти, захистити від руйнівників.

Нам прикро сказати, що найбільше боржникиків має журнал в Англії і Канаді. В тій же Англії, де журнал постав і розвинувся завдяки читачам того ж терену. І в тій же Канаді, де українське національне життя має значні успіхи на внутрішньому й зовнішньому відтинках.

Ми примушені зліквідувати це шкідливе явище і, попереджуючи останній раз, в наступних числах журналу подамо тих боржникиків, що глухі на всі наші листи-пригадки і заклики. Подасмо прізвиська тих наших Приятелів, що своєю працею і пожертвами певтомно розбудовують «Визвольний Шлях», подамо прізвиська і тих, що його руйнують. Хай зачерствілі, хронічні боржникики-руйнішки національних духовних вартостей стануть перед суд опінії української громадськості!

Редакція і Адміністрація
«Визвольного Шляху»

ВІД РЕДАКЦІЇ

Останнє, груднєве, число «Визвольного Шляху» (за 1961 р.) наші Читачі отримали з великим запізненням. Причини — непередбачені груднощі друкарні, а потім ще й частинний страйк англійської пошти.

В цьому числі в підзаголовку до вірша о. В. Прийма (заг. «Пробудителі Маркіянові Шашкевичів», стор. 1318) трапилась прикра помилка, не виправлена з вини одного працівника друкарні: замість «В 150-ту річницю НАРОДЖЕННЯ», написано «... смерті».

За все це перепрошуємо наших Читачів, а особливо перепрошуємо Автора, о. В. Прийма, за помилку в його вірші.

Всім нашим Приятелям, що прислали нам Різдвяні й Новорічні привіти — сердечно дякуємо!